

GÖTEBORGS UNIVERSITET
HANDELSHÖGSKOLAN

FÖRETAGSEKONOMISKA INSTITUTIONEN

INRIKTNING MOT MANAGEMENT

TERMIN

TORNET I CIRKELNS MITT: EN STUDIE OM PANOPTIKON

KANDIDATUPPSATS

FÖRFATTARE (NAMN OCH FÖDELSEÅR):

ERIK BERGH 850206-0398

HANDLEDARE:

TORBJÖRN STJERNBERG

Innehållsförteckning

Abstract (sammanfattning engelska).....	sida 3
Sammanfattning svenska.....	sida 4
Introduktion	sida 5
Kortare bakgrundsdiskussion.....	sida 6
Syfte.....	sida 7
Panoptism (teoretisk referensram).....	sida 8-12
Göteborgs Remfabrik.....	sida 13-17
Jonsereds fabriker.....	sida 18-21
Götaverken.....	sida 22-26
Analys.....	sida 27-34
Epilog (egna reflektioner).....	sida 35-36
Slutsatser.....	sida 37-38
Appendix 1 Metod.....	sida 39-43
Appendix 2 Utökad bakgrundsdiskussion.....	sida 44-47
Referenser.....	sida 48-50

Abstract

Title: In the middle of the circle: a study about Panopticon

Authors: Erik Bergh

Course: Management Kandidatuppsats

Advisor: Torbjörn Stjernberg

Purpose: "To investigate, with the theory of Panopticism by Michel Foucault, how surveillance has been used during the twentieth century in Västra Götaland in Göteborgs Remfabrik, Jonsereds fabriker and Götaverken."

Theory: Michel Foucaults theory of Panopticon

Method: Observations, interviews and material from Riksarkivet.

Results: I found that the surveillance changes between the companies that was investigated. Göteborgs Remfabrik was the factory that most resembled a Panopticon. Jonsereds fabriker was more of a case of total surveillance in the whole society. Götaverken had a surveillance of attendance and tasks were written down and stored.

Conclusions: Every company in the study show signs of Panopticon. Some more than others, but at the same time they are all different from each other. This means that there is possible for Panopticon to appear in many different shapes and forms.

Sammanfattning

Titel: Tornet i cirkelns mitt: en studie om Panoptikon

Författare: Erik Bergh

Kurs: Management Kandidatuppsats

Handledare: Torbjörn Stjernberg

Syfte: "Att undersöka med hjälp av Foucaults teori om panopticism, hur övervakning har förekommit i Västra Götaland under 1900-talet i Göteborgs Remfabrik, Jonsereds fabriker och Götaverken"

Teori: Foucaults teori om Panoptikon.

Metod: Observationer, intervjuer och material ur Riksarkivet.

Resultat: Övervakning sker på olika sätt i de tre olika företagen som har undersökts. Göteborgs Remfabrik är mest likt en klassisk panoptikon, Jonsereds fabriker är mer av en total övervakning i hela samhället, och Götaverken är mer en övervakning av närvaro och arbetsuppgifter vilket nedtecknas.

Slutsatser: Uppsatsen har kommit fram till att alla de olika företagen har inslag av Panoptikon. Dock är de samtidigt mycket olika i sättet de genomför sin övervakning. Panoptism kan således förekomma i många olika skepnader och varianter.

Introduktion

Strax efter klockan sex en ljummen augustimorgon, innan temperaturen arbetat sig upp över trettiostreck, så som den gärna gör i under sommarhalvåret i Oklahoma, så svänger en blå Honda upp på parkeringen utanför postkontoret i den lilla staden Edmond. I en lastbil i närheten sitter Mike Bigler, som just köpt en låda munkar till förmiddagsfikat. Bigler lägger märke den postsäck som Hondans ägare har i framsätet. En säck som tycks innehålla regnkläder: åtminstone sticker det ut någonting som liknar regnkläder ur säcken, men det är å andra sidan ingenting ovanligt bland brevbärare.

Ur Hondan kliver en kraftig man på omkring hundra kilo, klädd i postens blåa uniform. Han är en bit över fyrtio och nästan kal på huvudet.

Den nästan kale mannen följer Mike Bigler genom den östra ingången på Edmonds postkontor. Med sig har han sin postsäck; som förutom regnkläder innehåller två 45 kalibriga, halvautomatiska Remingtonpistoler, en 22 kalibrig Rugerpistol och ungefär 300 patroner. Mannen heter Patrick Sherrill.

Sherrill stämplar sedan in precis som vanligt. Han barrikaderar, utan att bli upptäckt, den östra ingången genom fälla ner dörrens metallkilar i betonggolvet. Därefter går han upprepade gånger förbi den vice postmästarens kontor, med dess två stora glasfönster, för att se om John Scifers eller Bill Bland finns där, men kontoret förblir tomt. Sherrill ägnar resten av tiden åt att sortera brev, precis som vilken annan dag som helst.

Stämningen på kontoret är som vanligt högljudd bland de 73 anställda som befinner sig i lokalen. Det spelas musik ur en högtalare på hög volym som slåss om att överrösta pratet och tjattret på sorteringsavdelningen.

Michel Rokne står och pratar med sin chef Rick Esser, vid dennes skrivbord. Och strax efter klockan sju så börjar en storväxt man i blå postuniform gå i riktning mot de båda. Han är kal över huvudet och bär en postsäck med sig. De båda männen tittar lite förvånat på Patrick Sherrill som avbrutit deras samtal.

Om Sherrill säger någonting till dem vet man inte. Men plötsligt drar han fram en Remingtonpistol ur säcken: laddad med wadcutterpatroner – en patron typ byggd för att skapa stora ingångshål i målet. Patrick Sherrill skjuter sin chef Rick Esser i bröstet och därefter riktar han pistolen mot Rokne – som bara var där för att begära en dags ledighet, för att kunna ta sin son till en vattenpark. Rokne hinner uttala ett "Åh, nej!" innan han ramlar ihop på golvet i sitt eget blod.

På sorteringsavdelningen har man ännu inte förstått vad som hänt. En del av de anställda förbannar sig över "skämtarna", som man tror har smällt smällare, eller kastat plastbrickor i golvet – upptåg som inte är alldeles ovanligt på kontoret. Ett par ögonblick senare kommer alla lägga märke till Patrick Sherrill som skjuter vilt omkring sig.. (Justus, 2011)

Hade den här rysliga historien kunnat avväjas om man haft bättre kontroll eller övervakning av sina anställda? När man i efterhand tittade i Patrick Sherrills akt på postkontoret så fanns endast ett kort dokument som hade att göra med en intervju vid anställningstillfället. Ingen visste till exempel om händelsen när Sherrill – som engagerat sig i nationalgardet – riktat en laddad pistol mot en annan medlem, och därefter förlorat rätten att bära vapen. Det finns inga anteckningar alls om Sherrills avvikande beteende eller de tidigare incidenter på postkontoret som anställda vittnar om i efterhand. (Justus, 2011)

Det finns inte heller någon information om Sherrills många tidigare korta anställningar, varför han förlorat dessa arbeten, eller om de dispyter som förekommit med tidigare arbetsgivare. De ansvariga för postkontoret i Edmond hade inte ens brytt sig om att utföra den standardåtgärd som borde ha diskvalificerat Patrick Sherrill att få anställning från början: det vill säga att skicka postblankett 731-OKC-180(E) till hans tidigare arbetsgivare med frågan: "skulle du rekommendera eller återanställa denne person?".(Justus, 2011)

Så är Patrick Sherrills massaker i själva verket resultatet av ett otillräckligt kontrollsystem? Det är möjligt att man inte till hundra procent kan stoppa alla galningar, men hade man inte haft större chans att göra det postkontoret i Edmond vetat om Patrick Sherrills speciella karaktär, hans brister, och den säkerhetsrisk han utgjorde för organisationen? Hade det inte varit att föredra ett utpräglat kontrollsystem i det amerikanska postväsendet som genom raffinerade övervakningsmetoder samlar in information om sina anställda och sedan klassificerar och kontrollerar dessa i högre utsträckning?

Patricks Sherrills massaker är dock inget undantag i bristen på kontroll inom organisationer. I en svensk kontext så har vi till exempel sjukhusmorden på långvården i Malmö 1978 där Anders Hansson dömdes för elva förgiftningsmord och ytterligare sexton mordförsök. Mord som skett under en längre tid där patienter av vårdaren Hansson fått dödliga doser av rengöringsmedlen Gevisol och Ivisol utblandat i saft. (Internet 1)

Behovet av övervakning behöver inte nödvändigtvis heller motiveras av bestialiska mord. Det finns många andra anledningar till att företag skulle behöva ha bättre kontroll över sina anställda. Ett sådant exempel är Nick Leeson, vars spekulationsaffärer i Singapore under 90-talet med undermålig kontroll och undermålig övervakning, i förlängningen försatte hela Barings bank, med anor från 1700-talet, i konkurs. (Internet 2)

Eller ett svenskt exempel på sabotage med en doktorand på Stockholms Universitet som 2004 medvetet förstörde provresultat genom att stänga av de frysar som de lagrades i, släppte ut gas i lokalerna och dessutom vid ett tillfälle lyckades förgifta flera av sina kollegor. (Internet 3)

Man kan alltså förstå behovet av övervakning. Men hur går övervakningen till i olika organisationer i praktiken? Hur går övervakningen till i Sverige? Med den här uppsatsen ska jag undersöka övervakning i ett par utvalda svenska företag i Göteborgsområdet.

Det här leder oss fram till uppsatsens syfte:

"Att undersöka och jämföra med hjälp av Foucaults teori om panoptism, hur övervakning har förekommit i Västra Götaland under 1900-talet i Göteborgs Remfabrik, Jonsereds fabriker och Götaverken."

*För utökad bakgrundsdiskussion och metod se Appendix 1 och Appendix 2.

Panoptism

Det första som väntar en fånge som kommer till Stateville Correctional Center utanför Chicago är vanligtvis dess klassifikationscenter. Här får fångarna klä av sig, visiteras och undersökas under flera dagar där det sedan görs ett utlåtande baserat på deras brott, aggressionsnivå och mentala hälsa.

De fångar som betraktas som värst kommer sedan sannolikt att hamna i vad som kallas "the round house": en rund byggnad med celler staplade på varandra i våningar längs väggarna, och ett ensamt torn i mitten. Vanligtvis håller man de upp till 400 fångarna inlåsta i sina celler dygnet runt i flera dagar, och cellerna är konstruerade så att varje enskild fånge kan ses från tornet vid vilken tidpunkt som helst.

I tornet finns bara en vakt, trots att byggnaden hyser flera hundra av, vad som anses vara fängelsets värsta fångar. Och den totala mängden vakter som arbetar i "the round house" är endast omkring tio stycken. Det här är ett av de få seriösa försök som existerar i att försöka skapa en panopticon. (TV1)

Det är viktigt att poängtera att många fängelser har använt sig av delar av Jeremy Bentham's Panopticonidé, och låtit sig inspireras av den: men det är få som har uppfört en Panopticon enligt Bentham's ritningar. Bortsett från Stateville Correctional Center så finns dess systerfängelse Joliet (också i Illinois), ett par fängelser som uppfördes under 1800-talet i Holland samt det ökända Presidio Modelo på Kuba. (Steadman, 2007)

Man jag vill också från början poängtera att inte heller de här fängelserna är riktiga Panopticons i dess ursprungliga form. Stateville Correctional Center består bara delvis av denna runda Panoptikonlika byggnad, fångarna har lakan som de ibland hänger som ett förhänge när de tvättar sig, det går att se vakten i tornet, och det finns två fångar i varje cell. Detsamma gäller Presidio Modelo där platsbristen tvingade personalen att ha fyra eller ännu fler fångar i varje cell.(TV1)

Det finns olika uppfattningar om vad en Panoptikon faktiskt är inte minst för att Bentham konstruerade fler än en Panopticon och reviderade sina idéer efter hand.

I min uppsats kommer jag dock att använda den tolkning som Michel Foucaults gör av Bentham's Panopticon i boken Övervakning och straff, där Panopticonidén används som en metafor. Foucault skriver:

"I stort sett alla instanser för individuell kontroll fungerar på två sätt: å ena sidan svarar de för en tudelning och en markering (dåre-icke dåre; farlig-ofarlig; normal-onormal); å andra sidan upprättar de en differentierande fördelning och tvingar in var och en på hans plats (vem han är; var han bör befinna sig; på vad sätt man skall karakterisera honom och hur man skall känna igen honom; hur man skall underkasta honom en konstant, individuell övervakning o.s.v.)" (Foucault, 2003 s. 200)

Foucault menar att man dels delar upp människor i fack men också ser till att kunna skilja människor åt så man vet vilket fack de tillhör. Foucault skriver vidare:

Benthams Panopticon är det arkitektoniska uttrycket för denna samordning av maktmekanismer. Principen är bekant: en cirkelrund byggnad bildar en ring i vars mitt reser sig ett torn; detta är försett med stora fönster som vetter mot ringens insida; den ringformade byggnaden är uppdelad i celler som går tvärs genom den; varje cell är försedd med två fönster, ett inåt, som svarar mot fönstren i tornet; ett utåt som släpper in ljuset som tränger igenom cellen från den ena sidan till den andra. Det enda man behöver göra är att låsa in en dåre, en sjuk, en dömd brottsling, en arbetare eller ett skolbarn i varsin cell. (Foucault, 2003 s.201)

Foucault skriver att den panoptiska ordningen vänder upp och ner på den tidigare principen med fängelsehålan, som han vill mena var en plats utom synhåll för övervakaren där man samlade människor på ett och samma ställe. Därmed hade övervakaren inte heller någon kontroll över vad fångarna i de gamla fängelserna gjorde.

"nu är var och en på sin plats väl inlåst i en cell, där övervakaren kan iaktta honom framifrån; sidoväggarna hindrar honom samtidigt att komma i kontakt med sina kamrater. Han syns, men han ser inte; han är ett objekt om vilket information inhämtas, men han är aldrig ett subjekt i en kommunikation." (Foucault, 2003 s. 201)

Fången är nu ett en ensam skådespelare på en scen. Fången står inte på likvärdig nivå som sin övervakare utan övervakaren har ett informationsövertag, fången är ett objekt som Foucault skriver. Det är inte meningen att han ska veta vilken information som samlats in, när den samlats in, eller på vilket sätt man har klassificerat fången. Det är ingen diskussion utan en kontinuerlig informationsmonolog.

Det här leder till det som Foucault (2003, s. 202) betraktar som Panopticons främsta verkan. All övervakning till trots så är inte det huvudsakliga syftet med Panopticon, enligt Foucault, att enbart övervaka människor och notera hur de beter sig. Utan syftet är att göra fången medveten om att övervakaren ständigt kan se honom. På grund av att fången alltid kan bli sedd så kommer fången efterhand att ändra sitt beteende till det som är för övervakaren

önskvärt, eftersom fången aldrig vet när han blir övervakad och måste stå tillsvarts för sina handlingar. Fångens blir sin egen övervakare.

Foucault uttryckte saken enligt följande.

"Övervakningen blir permanent till sin verkan, även om den i sin handling är diskontinuerlig, makten blir så fullkomlig att den inte behöver utövas, den arkitektoniska anordningen blir en maskin som skapar och underhåller ett maktförhållande som är oberoende av den som utövar den." (Foucault, 2003 s. 202)

En annan viktig del som Foucault fäster sig mycket vid är avindividualiseringen av makten. Han menar att en av de stora styrkorna i Panoptikonsystemet är att det inte behövs en stor grupp fångvaktare eller övervakare. Det behövs ingen särskild utbildning eller erfarenhet. Tvärtom är övervakaren i högsta grad utbytbar. Det är i systemet som makten ligger och inte i övervakaren i sig.

Foucault påpekar också att Panoptikonsystemet, på det sätt det är uppbyggt, erbjuder även till att övervakaren blir övervakad. Att det går att säkerställa, med en enda visit från en inspektör, att Panoptikonanläggningen sköts enligt de föreskrifter som den ska följa. Därför att på samma sätt som den totala öppenheten gör det omöjligt för fångarna att dölja felaktigt uppförande, gör öppenheten det också omöjligt för övervakaren att dölja brister eller fel, när inspektörer genom samma övervakningslins som övervakaren kan se precis allt som händer i Panoptikon.

"Det är ett viktigt arrangemang, ty det gör makten automatisk och avindividualiserad. Maktens princip vilar mindre i en person än i en genomtänkt fördelning av kropparna, ytorna, ljuset, blickarna; den vilar i en apparat vars inre mekanismer producerar det förhållande i vilket individerna är infattade." (Foucault, 2003 s. 203)

Foucault skriver vidare att Panoptikon även har en naturvetenskaplig uppgift, där man kan undersöka, jämföra och kontrollera i en sluten miljö. Övervakaren kan experimentera för att få fram det resultat som han finner bäst.

"Panoptikon gör det möjligt att bestämma skillnader: hos de sjuka kan man iaktta vars och ens symptom utan att den kliniska bilden förvirras av sängarna intill, förorenade luften eller smittan; hos skolbarnen kan man notera prestationerna (utan att det förekommer efterapningar eller fusk), upptäcka fallenheten, bedöma karaktärer, upprätta den exakta klassificeringar och i förhållande till den normala utvecklingen skilja vad som är 'lättja och genstörighet' från det som är 'obotlig dumhet'." (Foucault, 2003 s. 204)

"Panoptikon kan också användas som ett laboratorium där man gör experiment, förändrar beteendemönster, dressar eller korrigerar individerna" (Foucault, 2003 s. 204)

Men förutom att övervaka fångarna i en arkitektonisk byggnad. Att experimentera med dem, dressa dem, utsätta dem för total övervakning, och får dem att vakta sig själva under överinseende av vakter, så tar Foucault panoptismen ett steg längre.

Panoptikon är enligt Foucault inte längre bara den cirkelrunda byggnaden med ett torn i mitten. Panoptikon är någonting som sprider sig från olika institutioner ut i samhället. Foucault pratar om en övergång, eller en förändring som har skett mot ett panoptiskt samhälle.

"Disciplinen fungerar mer och mer som en teknik för att framställa nyttiga individer. Följden är att de disciplinära institutionerna upphör att vara marginella, att de lämnar samhällets utkanter där de dittills hörde hemma, att de överger former som uteslutning eller umgällande, inspärning eller avskildhet... Följden är också att den får en tendens att tränga sig in i samhällets viktigaste, mest centrala, mest produktiva sektorer." (Foucault, 2003 s. 212)

"Det panoptiska schemat är avsett att spridas till hela samhällskroppen utan att förlora någon av sina egenheter." (Foucault, 2003 s. 208)

Det är alltså så att Panoptikon enligt Foucault tränger sig ut i samhället. Man kan tala om en annan form av Panoptikon, som inte är bunden till den arkitektoniska byggnad som Bentham föreställde sig. En form av Panoptikon som är fri från sin världsliga konstruktion, men inte desto mindre behåller sin ursprungliga funktion

Men vad är syftet med att ta Panoptikon från särskilda instanser, till exempel fängelser, och föra ut systemet i samhället. Vad ska man tjäna på det? Foucault beskriver processen såhär:

"Panoptikon strävar efter en mera ekonomisk och mera effektiv utformning av makten, men det är inte för maktens egen skull eller ens för att rädda ett hotat samhälle: det gäller att göra de sociala krafterna starkare – öka produktionen, utveckla ekonomin, sprida undervisningen, höja den offentliga moralen, på det att allt månde växa och föröka sig." (Foucault, 2003 s. 208)

Tanken är alltså att panoptismen bidrar med en ökad effektivitet överlag i samhället. Man kan klassificera, kontrollera, experimentera för att få fram så bra resultat som möjligt.

Foucault pratar också om samhällets mångfald. Panoptikons egentliga syfte för att bidra med bättre resultat är i förlängningen att reducera mångfalden i samhället. Samhället ska reduceras till en enhet som agerar på ett sätt som är disciplinärt önskvärt: effektivt, disciplinerat och lydigt.

"Den måste också behärska alla de krafter som uppträder så snart en organiserad mångfald bildas; den måste neutralisera den kontramakt som framspringer ur den och gör motstånd mot den makt som vill behärska den: oroligheter, revolter, spontant bildade organisationer, sammanslutningar – allt som hör hemma bland de horisontella sammanslutningarna. Det är anledningen till att disciplinen uppför skiljeväggar och inför vertikala förbindelser... kort sagt att den mot mångfaldens inneboende motståndskraft ställer den kraft som den kontinuerliga individualiserade pyramiden utgör." (Foucault, 2003 s. 220)

Foucault beskriver också hur mångfalden ska neutraliseras i Panoptikon.

"Tillslut ska disciplinen medverka till att maktrelationerna utspelas inom själva mångfalden och inte ovanför den, så diskret som möjligt, så väl ledat som möjligt i förhållande till dessa mångfalders övriga funktioner och även med så lite överdåd som möjligt: för denna uppgift svara sådana anonyma maktverktyg som låter sig utsträckas till hela den mångfald de reglerar, t.ex. den hierarkiska övervakningen, den oavbrutna registreringen, de ständiga bedömningarna och klassificeringarna. Kort sagt, det gäller att ersätta en makt som tar sig uttryck i glansen och prakten hos dem som utövar den med en makt som på ett smygande sätt gör dem som den tillämpas på till objekt." (Foucault, 2003 s. 221)

Göteborgs Remfabrik

När man kommer till tegelbyggnaden på Åvägen 15 i Göteborg som hyser resterna av Göteborgs Remfabriks Aktiebolag så slås man av hur stort det är. Byggnaden är i tre våningar som alla har olika maskiner för olika typer av textiltillverkning. Det som är unikt med Göteborgs Remfabrik är att den har hållits oförändrad sedan verksamheten upphörde 1977. Länsstyrelsen förklarade fabriken som byggnadsminne, vilket även gäller interiör och maskinpark, eftersom man ansåg att fabriken var en typisk industriell arbetsplats från seklets början.

Det är förvisso så att fabriken verksamhet fortskred fram till 1977, men fabriken levde länge, efter andra världskriget, en tynande tillvaro med ett fåtal anställda. Dess maskinpark är i det närmaste oförändrad sedan i början av 1900-talet när de flesta vävstolarna av märket: Robert Hall & Son, köptes in. (Bjerrome & Sjölin, 2003)

På bottenvåningen i Göteborgs Remfabrik hade man framförallt lager. Det går en liten trappa upp till första våningen. byggnaden är uppförd så att det finns två rum på andra våningen. Ett kontorsrum och en stor arbetssal.

Det man kanske slås av först i arbetssalen är att alla vävstolar står i rader. Vävstolarna på Göteborgs Remfabrik är stora, otympliga, metallmaskiner som väger flera hundra kilo. Och man skulle kunna tänka sig att anledningen till vävstolarnas placering är av övervakningsskäl: att det skulle vara lättare att se fabriken anställda från kortsidan i den rektangulära lokalen, det centrala inslaget i Foucaults Panoptikon är som bekant maximal synlighet. Det är emellertid felaktigt. I själva verket är det så att vävstolarna drivs av en huvudaxel i taket. Fabriken drevs från början av en ångmaskin, som i sin tur drev huvudaxeln, och huvudaxeln förde kraften vidare genom remförsedda snurrande hjul till vävstolarna. Vävstolarnas placering var således beroende av huvudaxelns placering. (Informant 1)

Inte desto mindre kan vävstolarnas placering, med maximal insyn ha varit ett hjälpmedel för kontroll, även om inte vävstolarna placerades som de gjorde av den anledningen. Det fanns emellertid en annan kontrollmekanism som var betydligt viktigare på Göteborgs Remfabrik, vilket vi ska återkomma till. Jag la vid mitt besök där även märke till att arbetslokalen är fullständigt öppen. Det är en stor lokal, men det finns inga avskärmande väggar, det finns inga uppsatta skydd mot buller, inga dolda gömställen, utan man kan från kortsidan se alla anställda i vävsalen.

Kontoret är också förlagt på andra våningen, precis intill vävsalen, och i kontoret satt de som bestämde i fabriken: disponenten, en tjänsteman/arbetsledare och en ekonom, vilket senare reducerades till två tjänster. En detalj som fångade mitt intresse vid mitt besök är den lilla spegel som finns uppsatt precis utanför fönstret intill disponentens skrivbord.

Under många år var det nämligen så att toaletterna låg utomhus, i form av utedass, ända till 1943 när man satte in moderna toaletter. Om någon således behövde gå på toaletten så var personen alltså tvungen att gå ut genom bygghanden och kunde då ses av disponenten i

spegeln. Detsamma gällde anställda som kom försent, eller försökte gå hem för tidigt, alla var tvungna att passera spegeln, eller "skvallerspegeln" som den kallades. Maud Jerneskog beskriver, i de intervjuer med anställda som gjordes efter nedläggningen, ett exempel på denna toalettkontroll:

"Gick man på toaletten gick han kvar utanför tills man kom tillbaks. Han skulle se hur lång tid det tog." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s. 79)

Anna-Lisa Göstasson beskriver en liknande historia innan 1943:

"Det var knappt en vågade gå på dass för han hade ögonen på en. En gång skulle jag väl gå dit under arbetstid. Han hade väl sett mig från fönstret där på andra våningen, hur jag gick över gården. Dassen låg där i en rad mot disponentens villa. Var det då sommar och varmt väder var det väl gott att sitta där i lugn och ro en liten stund och det var nog inte svårt att drömma sig bort. Men då när jag kom tillbaks, stod han där och frågade mig: 'ska det verkligen behöva ta sån tid för ett besök?'. En blev ju alldeles ifrån sig, en kunde ju aldrig tro att han hade såna ögon på en." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s. 133)

Det som förmodligen skulle vara mest påtagligt om man besökte Göteborgs Remfabrik när den fortfarande var aktiv skulle sannolikt vara ljudnivån. Under mitt besök i fabriken fick jag en demonstration av både huvudaxeln och vävstolarna när de är igång, och ljudet är öronbedövande. De är även flera som vittnar i sina intervjuer om det höga bullret, Valborg Karlsson berättar:

"När jag hade varit där i två månader hade jag mist lite av hörseln. Jag bodde i Gamlestan då. Det var så mycket barn där och de sprang och ringde på klockan jämt, dörrklockan. Jag var tvungen att sätta ett papper över så det blev tystare. När jag varit på Remfabriken i två månader fick jag ta bort pappret, för då hörde jag det inte." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s. 105)

Maud Jerneskog beskriver också bullret:

"När man varit hemma ett tag, då fick man stoppa trassel eller bomull i öronen. Då tyckte man: 'Usch!'" (Bjerrome & Sjölin, 2003 s.86)

Men det var underligt nog på andra våningen, som man förlagt kontoret, precis intill denna oerhört bullriga arbetsmiljö. Det är lätt som läsare kanske tänka att det liksom maskinparken var ett beslut framtvingat av byggnadens begränsningar: att det skulle saknas andra lämpliga kontorslokaler, men så var det inte. Tvärtom finns ett nästan identiskt kontorsrum på den tredje våningen. När jag besökte rummet så dominerades det faktiskt av ett stort skrivbord: det var bara det att det nästan aldrig användes, annat än för affärskontakter och enstaka möten.

Faktumet att man medvetet lagt kontoret i den bullriga miljö som rådde på andra våningen gör att vi kommer in på den mest använda övervakningsstrategin på Göteborgs Remfabrik. Det var nämligen bullret i sig som berättade så mycket om verksamheten inne i det angränsande rummet, att visuell övervakning på plats blev i det närmaste överflödig. De anställda på fabriken vittnar om att man kunde lära sig att urskilja de olika ljuden, och därmed lära sig att höra när en vävstol kopplades i friläge. Alla vävstolar drevs som tidigare nämnt av fabriken huvudaxel, och för att kunna gå ifrån sitt arbete eller ta en paus så måste vävstolen kopplas bort från huvudaxeln till ett friläge för att stanna.

Det innebar att varje toalettpaus, varje rast, och varje behov att stanna sin väv kunde uppfattas inne på kontoret. Och det innebar också en medvetenhet hos vävarna att deras agerande alltid kunde uppfattas inne på kontoret.

Valborg Karlsson beskriver fenomenet:

"Han hörde väl det på ljudet, vilken väv som gick. Det hörs ju in till kontoret. Det kunde jag höra. När jag var inne och städade så kunde man höra olika vävar – ljudet på dom." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s.115)

Anna-Lisa Göstasson beskriver samma sak:

"Dom hade det lite lugnare där upp på tredje våningen, tvinnmaskinerna förde inte ett sådant oväsen som våra vävar gjorde. Och de hade ju inte samma kontroll på dom som satt där uppe. Dom kunde stänga av och prata lite utan att han kom farande och fråga, vad som var fel." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s.133)

Även Maud Jerneknog:

"Men sedan hörde han alltid när vävar och allting stängdes. Jag vet inte, men det måste höras väldigt väl in till kontoret. Han hade väl öra för det. Ja, det hade han – då kom han in." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s.70)

Det är även värt att poängtera ytterligare en aspekt av bullret och den effekt av relativ isolering det skapade på andra våningen. Varje anställd var fast vid sin vävstol, och vävstolarna stod en bit ifrån varandra. Det enda sättet att kommunicera var att skrika, ungefär som man kan göra mellan fängelseceller.

Utöver denna direkta arbetskontroll så skedde även en kontroll av producerat resultat på Göteborgs Remfabrik. Dels så gjordes en kvalitetskontroll: det finns bevarat olika instrument på tredje våningen i fabriken för att testa remmarnas hållbarhet; och dels så kontrollerade man den producerade mängden, tidigare tjänstemannen Sixten Johannessson beskriver:

"Vi gjorde så att vi kunde bedöma antalet meter som var vävt per dag. Dom äldre var det inget problem med, det var en del yngre som kunde maska." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s. 41)

Maud Jerneskog beskriver det såhär:

"Vi var ju kontrollerade bara därför att han visste hur mycket vi kunde väva på dan. Vävde man mindre.. Han skulle ha reda på hur mycket man vävt varje dag. Jag tyckte det var pressande. Hade det krånglat kunde han fråga: 'varför var det mindre än igår?'... en på lagret, han skulle skriva upp varje morgon vad vi hade gjort. Sedan kom han (disponenten) och följde vad som hade blivit." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s. 79)

Det fördes även personalanteckningar på Göteborgs Remfabrik. Man satte alltså observationer och omdömen som man samlat in genom fabriken kontrollapparat på papper. Jag vill göra en åtskillnad vid att kontrollera produktion och anställda gentemot att anse sig behöva spara information om anställda för framtiden.

Maud Jerneskog berättar om en händelse med facket. Den fackliga representanten pratade med henne på fabriken vid ett tillfälle så att disponenten hörde, och efter det ska han inte ha hälsat på två månader. Maud berättar vidare:

"Jag fick antagligen märke i boken. Jag tror han hade en särskild bok. De sa: 'nu har du allt kommit in i svarta boken'. Han och Johannesson hälsade inte på två månader...Usch, jag tyckte illa om det. Jag tror inte att boken fanns." (Bjerrome & Sjölin, 2003 s.80)

Men visst fanns "svarta boken". Åtminstone fanns det särskilt inköpta betygsböcker över de anställda på Göteborgs Remfabrik, som numera förvaras på landsarkivet i Göteborg. Längst fram i böckerna finns en förtryckt skala i hur de anställda bör bedömas. Bedömningen görs med avseende på uppförande och arbetskunnighet, båda på en fyragradig skala. (GLA/C0183 F1:1-5)

De anställdas uppförande betygsattes från betyget: "hedrande", följt av "gott", "anmärkningsfritt" och lämnades ingen upplysning så var uppförandet dåligt. Och arbetskunnigheten betygsattes på motsvarande sätt av: "utmärkt", "god", "godkänd" och avsaknad av betyg innebar att den var usel. (GLA/C0183 F1:1-5)

Även orsak till avflyttning från fabriken skrevs ner: vilket kunde vara på egen begäran, arbetsbrist eller ingen anteckning – vilket betydde att arbetaren på något sätt var problematisk och hade försvunnit av den anledningen.

Man kan således utläsa att till exempel Elsie Linnea Johansson avflyttat från fabriken på egen begäran 1946. Att hennes sysselsättning var rullerska med gott uppförande och god arbetskunnighet. (GLA/C0183 F1:1-5)

Men som Maud Jerneskog berättar så kunde termen "uppförande" betyda lite vad som helst. Och exemplet med facket är talande, där det skulle kunna anses som dåligt uppförande att engagera sig för att förbättra sina arbetsvillkor, eller vilja diskutera sin ersättning.

Ett exempel på det senare kan vi se ett annat exempel på vid strejken i Jutespinneriet i Jonsereds fabriker 1932. I Göteborgs landsarkiv förekommer en särskild förteckning över de strejkande, med anställningsnummer, namn, födelseår och adress. Man har även sett till att särskilt märka ut de man anser är "sådana arbetare som etablerat strejken". I dokumentet framgår att samtliga strejkare sägs upp. (GLA/C0118 F4:1)

Jonsereds fabriker

Vatten var den centrala komponenten och huvudsakliga anledningen till att ett litet spinneri flyttades från Göteborg till Jonsered 1833. Vattenkraften från Sävån gjorde det möjligt att för William Gibson att driva mekaniska maskiner som effektiviserade textiltillverkning. Dammen finns kvar än idag och driver fortfarande en liten generator från Vattenfall.

Det är svårt att beskriva Jonsereds fabriker på ett sätt som för läsaren gör det rättvisande och poängterar dess särprägel. Jonsereds fabriker var inte som Göteborgs Remfabrik, någon vanlig fabrik så som människor i allmänhet kanske tänker sig den (en byggnad i vilken anställda arbetar tills de går hem på kvällen). Jonsereds fabriker var snarare ett samhälle, en sekt, eller ett kungarike.

Precis som i Göteborgs Remfabrik så var spinneriets maskiner beroende av en huvudaxel i taket som med remmar överförde kraften till maskinen. Något som alltså precis som i Remfabriken gjorde så att placeringen av maskinerna främst togs med hänsyn till huvudaxeln. Och likt Remfabriken så vittnas det om en tuff arbetsmiljö: inte lika mycket om buller utan istället damm och rök (vilket det vittnas om även på Remfabriken).

Jonsereds fabriker var mycket större än Göteborgs Remfabrik. Jonsereds fabriker hade inte bara textiltillverkning utan även en mekanisk verkstad och ett gjuteri. De använde inte desto mindre ett liknande nedtecknat övervakningssystem som Göteborgs Remfabrik: de anställdas uppgifter skrevs ned på ett kort, åtminstone gjordes detta år 1872 där man kan läsa att till exempel Emma Sofia Johansson, född 1843 är att betrakta som bräcklig, och Carl Svensson född 1831 är sjuklig. (GLA/C0118 F4:1)

Det förekommer också tidigt betyg från arbetssökande: till exempel Albert Andersson som tog examen 1892 och sökte arbete på fabriken någon gång mellan 1892 och 1898. Och bland högre tjänster skickades fodrades redan på trettioalet i Jonsereds fabriker vad vi idag skulle kalla CV. Percy Bergman illustrerar detta när han 1936 söker en tjänst som förman på väveriet. Han skickar då dels ett personligt brev, betyg, ett intyg från Norrköpings bomullsväveri som skriver att Percy bergman "...har städse med punktlighet och flit utfört sitt arbete samt alltid iakttagit ett hedrande uppförande"; samt ett intyg från Svenska yllekoncernen AB som skriver "...varit arbetssam och punktlig samt iakttagit ett hedrande uppförande, varför vi, då han idag på egen begäran lämnar sin plats, kunna rekommendera honom". (GLA/C0118 F4:5)

Det var dock inte samma krav på vanliga arbetssökande till fabriken annat än till vissa tjänster i den mekaniska delen. Tvärtom saknar man, när man bläddrar igenom de personalhandlingar som finns bevarade på landsarkivet, officiella ansökningshandlingar från den stora mängd anställda som arbetade på fabriken, även om betyg i viss mån förekommer.

Den stora skillnaden mellan Jonsereds fabriker och Göteborgs Remfabrik är dock hur övervakningen fördes utanför arbetet. William Gibson inspirerades av Robert Owen och Jonsereds fabriker tillhandahöll i samma anda bostäder åt sina arbetare intill fabriken redan på 1840-talet. (Informant 2)

Men dessa bostäder som kan förefalla vara (och förmodligen genuint var) en generöst gest mot fabriken arbetare visade sig kunna få besvärliga följder. I min intervju med Kenneth Herpel, som växt upp i anslutning till Jonsereds fabriker och jobbat på fabriken i trettio år, berättar så han att bostäderna var till för de arbetande, något som innebär att om en anställd blir av med sitt arbete så blir han också av med sin bostad.

Men det stannar inte där. Kenneth berättar vidare att det förekommit fall där arbetare vid Jonsereds fabriker blivit av med sin bostad därför att andra familjemedlemmar valde att inte arbeta på fabriken. En bild som styrks av tidigare intervjuer som med anställda vid Jonsereds fabriker, en tidigare anställd uttalar sig såhär:

"Om sonen inte började arbeta i fabriken hände de att fadern miste sitt arbete"
(Åkesson, 1975 s. 10)

"Om inte alla barnen arbetade där, kunde en krona eller mer dras från faderns lön. Familjen kunde till och med vräkas från sin bostad. Det var ju bolaget som ägde den." (Åkesson, 1975 s.11)

Det är värt att poängtera att intervjuerna som ligger till grund för ovanstående citat gjordes 1971. Kenneth Herpel menar att under hans tid som anställd mellan 1953 och 1983 så skedde stora förändringar. Det är också värt att betona att det skedde en förändring under nittonhundratrettioalet när fackföreningarna kom till Jonsereds fabriker. Tidigare hade man inte alls haft någon hyra på sin bostad, och då hade fabriksledningen ansett sig ha rätt att vid behov inhysa vilken nykomling som helst i de små rummen där det i regel redan bodde flera anställda. Med fackföreningen började de anställda betala en symbolisk hyra och fick därmed också bo ifred, även om bostaden fortfarande kunde tas ifrån dem på oklara grunder eftersom företaget ägde dem. (Informant 2)

När vi nu redan varit inne på ämnet: de anställdas barn, så kan det vara värt att berätta att Jonsereds fabriker inte bara byggde bostäder till sina anställda utan inrättade även en skola år 1866. Och det var också fabriken som utnämnde lärare och betalade deras löner fram till 1928. (Åkesson, 1975 s. 26)

Men precis som med bostäderna gav detta filantropiska initiativ upphov till en del problem. Kenneth Herpel, som själv gått i skolan, menar att det helt förväntades att eleverna efter examen skulle börja på Jonsereds fabriker. Han berättar vidare att det också var så att fabriken, även efter att kommunen tog över skolan 1928, hade stort inflytande och goda

kontakter med skolan. Fabriken hade därmed redan genom skolan skaffat sig en god förståelse för de olika elevernas förmågor när de efter examen sökte sig till fabriken.

"När de gick ut skolan, så gick de ner till fabriken" (Informant 3)

"Jag började på verkstaden 1920. Jag fyllde 13 på sommaren. Det var meningen att jag skulle ta igen mig på sommaren och inte arbeta i fabriken. Jag hade en släkting som var sättnare på Handelstidningen i Göteborg och han tyckte att jag skulle försöka börja arbeta där. Men en dag kom far hem och sa: 'Du får gå ner till verkstaden i eftermiddag... disponenten frågade efter dig. De behöver en springpojke på avdelningen. Och om du inte går nu kommer du aldrig få arbete där om du inte skulle lyckas på tidningen.' Så jag var tvungen att gå till verkstaden och börja som springpojke där. Så började väl de flesta. Lärotiden var 7 år och lönen mycket låg." (Åkesson, 1975 s. 10)

Det har även förekommit att Jonsereds fabriker var direkt involverade i undervisningens utformning. Till exempel infördes en kurs i linjeritning – bolagsledningen hade upptäckt fördelen med att maskinarbetare tidigt lärde sig förstå ritningar – och kursen var från början frivillig. Men sedan infördes ett system 1917 med löneskillnader för de som läst, respektive inte läst kursen i linjeritning vilket i praktiken gjorde kursen obligatorisk (Åkesson, 1975).

Det var inte bara bostäder och skola som Jonsereds fabriker låg bakom. Företaget byggde bland annat Jonsereds kyrka som uppfördes 1860, och fabriken disponent tog sig samtidigt rätten att tillsätta samhällets präst fram till 1922. Företaget uppförde och ägde också vad som länge var Jonsereds enda affär. Företaget stod efterhand för sjukvård, tandläkare, förlösningssavdelning, dagis, ålderdomshem, och hade till och med tillsatt en egen poliskonstapel i Jonsered. (Åkesson, 1975), (Informant 2)

Företaget stödde också en rad föreningar, där de flesta i någon mån gynnade företaget: till exempel Jonsereds nykterhetsföreningen. Fabriken var med från vaggan till graven: som Kenneth Herpel uttryckte saken.

Så vad får det för konsekvenser när domineras fullständigt av en enda kommersiell aktör? Jonsered fick till exempel fackföreningar förhållandevis sent. Det hade innan fackföreningarna funnits en vänstersocialistisk klubb, men påstås inte ha fått ha möten i några lokaler i samhället. En liknande händelse är den med Socialdemokraternas Kata Dalström som var i Jonsered 1908, som ett vittne skildrar såhär:

"Hon var inte vidare väl sedd av bolaget. Hon fick inte lov att samla människor och stå stilla på någon plats och tala till dem, men ingen kunde ju förbjuda henne att gå omkring i samhället. Därför gick hon fram och tillbaka och pratade hela tiden högt. 'Här kommer jag med mina guldkladda lakejer' sa hon, för hon hade hela tiden ett par poliser runt sig som skulle se efter vad hon gjorde." (Åkesson, 1975 s.13)

Det har även förekommit strejker på Jonsereds fabriker. Den första strejken, som jag funnit dokumentation om är strejken vid jutespinneriet 1932. Strejken rör två nya maskiner, som påstods ha någon särskild funktion för att arbetet skulle gå snabbare. De anställda (lönesättningen var ackordsbaserad), skulle på de nya maskinerna tjäna 2,10 kr per 100 kg istället för 2,40 kr. (GLA/C0118 F4:1)

Bland de dokument som finns på landsarkivet om strejken 1932 finns bland annat en lista över namn, födelsedatum och adress. Det är alltså de strejkande som gick från arbetet 1932. Det finns också särskilt utmärkt vilka det är som "etablerat strejken" som företaget kallar det. I dokumentet kan man också se att de som förekommer på listan ska permitteras, men vad som händer med de särskilt förkryssade framgår inte. (GLA/C0118 F4:1)

Under strejken 1940 så gör företaget på precis samma sätt en lista över de strejkande som man har sparat, men det framgår den här gången inte vilka åtgärder företaget tänker vidta.

Götaverken

En kall januarimåndag står en stor grupp människor på flera hundra man står och ropar utanför skyddsinspektorns kontor inne på Götaverkens område i Göteborg. Stämningen är hetsig bland arbetarna och plötsligt börjar de främsta att tränga sig in på kontoret.

Orsaken till folkhopen är de nya regler för närvarokontroll som företaget börjat använda samma dag. En arbetare som var på plats klockan sju när arbetsdagen började kunde inte hitta sitt närvarokort eftersom man under helgen hade flyttat på brickskåpen. En förklaring som inte accepterades.

Mannen protesterade och fick snabbt gehör av sina arbetskamrater. Folkhopen svällde successivt till flera hundra man.

När männen trängt sig in på kontoret så fick man tag i skyddsinspektören som utformat de nya reglerna. Ett ögonvittne berättar att inspektören föstes framför folkmassan men man lät sig sedan nöja efter att ha puttat ut inspektören utanför grindarna till varvet: eller kört honom på porten, som varvsarbetarna uttryckte saken. (Andersson & Sjölin, 1990 s. 7-21)

Historien ovan utspelar sig 1959 på Götaverken och är ett exempel på arbetare som gör uppror mot det övervakningssystem som de utsätts för. Det är dock värt att poängtera att det egentligen inte är själva övervakningen som männen blir arga över, utan konsekvenserna av den.

Götaverken införde närvarokort i slutet av 1958 vilket skulle ersätta systemet med brickor, och avprickning. Det förekommer ett dokument på landsarkivet i Göteborg, ett meddelande till de anställda som berättar hur detta ska ske:

"Varje arbetare skall på morgonen mellan kl 6.45 och 7.00, arbetsklädd, flytta sitt kort från kortfack 'UT' till kortfack 'IN' samt vid arbetstidens slut mellan kl. 16.00 och 16.15, likaledes arbetsklädd, flytta kortet tillbaka till 'UT'. Kortförflyttning skall även ske på middagsraster kl. 11.00 - 11.10 (9.00 - 9.10) och 11.20 - 11.30 (9.20 - 9.30)." (GLA/C0168:3 2: 1-47)

Kortsystemet var alltså ett kontrollsystem för närvaro, men också för att kontrollera hur arbetarna agerade under dagen och var de befann sig. Som vi kan se ovan så skulle korten flyttas även under raster, och därmed kunde man också se hur långa raster de olika arbetarna tog, och om någon inte tog sin rast.

Utöver kortsystemet så framgår av verkstadsreglerna punkt fyra från 1958 att arbetarna även förutsattes lämna en tidsredovisning varje dag:

"Arbetare är skyldig att varje dag på föreskrivet sätt och utan onödig tidsspilla lämna uppgift på den tid som använts på olika kontonummer, beställningsnummer, littera och ackordsnummer" (GLA/C0168:3 2: 1-47)

I punkt tre, i dokumentet verkstadsregler från 1958 framgår också att omklädningsrummet stängs när det givits signal för arbetets början och öppnas igen vid arbetsperiodens slut. och i verkstadsregler punkt ett, kan man vidare läsa:

"Efter kl. 7.15 resp kl. 11.30 medges ingen arbetare tillträde till verkstadsområdet utom efter särskilt tillstånd av vederbörande verkstadsbefäl." (GLA/C0168:3 2: 1-47)

Det är dock värt att poängtera att brickskåpen för närvarobrickor stängdes prick klockan sju, vilket innebar att försenade, även om de kom innan klockan kvart över sju behövde uppsöka "vederbörande verkstadsbefäl" för att kunna få ut sin bricka. Hans Nilsson bekräftar detta och menar att man höll hårt på de reglerna, och att arbetarna ofta väntade in lunchrasten utan att få betalt snarare än att försöka övertala verkstadsbefälet att få komma in på arbetsplatsen.

Något som förekom mycket på Götaverken var tidsstudier. I regel gick det ut på att inspektörer inspekterade olika arbetsmoment för att se hur de skulle kunna utföras mer effektivt. Dessa inspektörer var ofta tidigare arbetare som avancerat inom organisationen. (Andersson & Sjölin, 1990 s. 43)

Tidsstudien kan ses som en detaljkontroll i själva arbetsprocessen, där någon undersöker, mäter, tar tid, och utvärderar exakt hur arbetaren utför sitt arbete. Tidsstudierna var inte populära bland arbetarna på Götaverken berättar Hans Nilsson.

Det är inte nödvändigtvis den kontrollfunktion som tidsstudien innebär som arbetarna vände sig mot, utan det obehag och det störningsmoment som det innebar att ha en kontrollant efter sig. Och eftersom lönesystemet var på ackordsbaserat blev den också ofta lidande när arbetet blev mer ineffektivt på grund av att inspektören skulle kontrollera. I "ackordsliv" så nämner man att tidsstudien ofta kombinerades med olika mätningar: till exempel ultraljud och röntgen för att säkerställa arbetets kvalitet. Och där berättas om till exempel en Konradsson som hellre än att utsättas för en månads mätande och tidtagning, med sannolikt sämre ersättning, valde att säga upp sig och byta arbetsplats. (Andersson & Sjölin, 1990 s. 46)

Ytterligare en aspekt av tidsstudien var att arbetarna inte tjänade på att göra sitt bästa, och man ville helst inte visa upp olika tidsbesparande yrkesknep, därför att om man gjorde det så skulle dessa rationaliseringar hamna i mätsystemet, och det kunde få till följd, eftersom varvsarbetarna arbetade mot ackord, att det arbete som tidsstuderades i framtiden kunde ges ett pris som gav sämre förtjänst. Boken Ackordsliv nämner att följden därav var att tidsstudien blev en slags övervakningsövning, eftersom ledningen inte kunde lita på arbetarna. (Andersson & Sjölin, 1990 s. 46)

En annan intressant del av Götaverken var det så kallade schappet. Här således kaffe och olika läskedrycker. Den 7:e juni 1951 så krävde ledningen att rutinerna på schappet skulle ändras. Och ett anslag skulle sättas upp:

"För att undvika köbildning och stockning vid schappet skall var och en medverka till att besöken spridas ut under dagen. Det åligger var och en att omedelbart efter förtäringen avlägsna sig från schappet. Rök och samtalspauser äro ej tillåtna." (Andersson & Sjölin, 1990 s. 50)

Det senare är intressant därför att enligt: Rune Moberg, Rune Sjöstrand och Ingemar Andersson som arbetat på varvet så var det inte bara förlorad arbetstid som ledningen oroade sig över. Det var också här som arbetare från olika delar av Götaverken kunde träffas, och i väntan på servering kunde diskutera ackord, politik, och arbetsförhållanden.

Enligt Moberg, Sjöstrand och Andersson gick det tillslut så långt att ledningen hyrde en lägenhet utanför varvet där man med teleobjektiv fotograferade alla som besökte schappet, och antecknade vad olika människor gjorde (i synnerhet de politiskt engagerade) och hur länge de befann sig vid schappet.

Det finns också ett dokument från juli 1952 från en överingenjör som skriver:

"Enär köbildningen vid matsalarna och schappet ej försvunnit trots tillsägelse från verkstadsledningen, verkstadsklubben, och barkommittén, har verkstadsledningen tvingats att införa disciplinstraff för dem, som under arbetstiden ställa sig i kö vid ovan nämnda platser"(Andersson & Sjölin, 1990 s. 50)

Sedan följer påföljderna för att ställa sig i kö

" 1:a gången: en varning, 2:a gången: tre dagars permittering, 3:e gången en veckas permittering, och om någon blir antecknad en fjärde gång så erhåller han avsked." (Andersson & Sjölin, 1990 s. 50-51)

Man kan onekligen tycka att det är något hårt att bli avskedad för att köpt en läsk. Och det visar om inte annat på företagets rädsla för att i för hög grad, sammanblanda olika grupper på varvet.

Ledningen på Götaverken kom inte på dessa olika övervakningsmetoder på egen hand. Det finns en hel del dokumentation i landsarkivet om olika studieresor som ledningen gjort, i synnerhet till andra svenska varv. Och vid sidan av det så har till exempel Nordisk Konsultation AB tagit fram en tjock papperslunta om Götaverkens verksamhet och olika förbättringar som konsulterna 1959 föreslog. (GLA/C0168:3 2: 33)

Bland de dokumenten i Götaverkens arkiv finns också en direkt jämförelse av system för närvarokontroll och arbetsregistrering där Götaverken jämför sig med Örlogsvarvet och Kockum. Man kan till exempel utläsa att Götaverken använder närvarokort, Örlogsvarvet

använder tidsstämpelautomater kombinerat med närvarokort och Kockum har något som kallas arbetskort. Det finns jämförelser med var man har placeringen av denna närvarokontroll, på vilket sätt och hur ofta, de anställda måste registrera sin närvaro samt hur man hanterar frånvaro. (GLA/C0168:3 2: 1-47)

Övervakningen är alltså uttänkt och systematisk på en sådan nivå att till och med detaljer övervägs och jämförs med andra varv. Och man hämtar på samma sätt idéer utifrån.

Som exempel på dessa idéer finns i landsarkivet ett dokument som är en jämförelse mellan Götaverkens bricksystem och ett mekaniskt tidkontrollsystem. Något som insinuerar att Götaverken åtminstone har övervägt tanken på att ändra sitt övervakningssystem i så hög grad att man låta göra en utredning av andra alternativ.

Ur dokumentet kan vi bland annat utläsa att Götaverken anser att förtjänsterna med systemet med närvarokort är att det är billigt, och att arbetarna är vana vid det så man slipper konflikter. Men samtidigt skriver man att systemet medför bristande disciplin, att man får inexakt information, och att det belastar kontoret med onödigt skrivarbete. (GLA/C0168:3 2: 1-47)

Fördelen med det mekaniska systemet är att företaget får bättre kontroll, de får exakta tidsuppgifter och vad man kallar "primärmaterial till personalstatistiken". Man har även en särskild punkt i dokumentet som kallas "Ur arbetstagarens synpunkt" där man medger att anställda kan uppleva att de i högre grad är övervakade ("inskränkning i den anställdes frihet"), men på plussidan skriver man att det ger den anställda möjlighet att "bevisa sin punktlighet" och en annan punkt som, något komiskt, ska anses vara positivt för den anställda är att det mekaniska tidskontrollsystemet "lär honom punktlighetens värde". (GLA/C0168:3 2: 1-47)

Götaverken har alltså god insikt i vilka olika möjligheter för kontroll som existerar. Man undersöker noggrant de olika alternativen, jämför deras fördelar och nackdelar, och väljer sedan det system som man anser är bäst, och av andra dokument till exempel där IBM ska ta fram ett tidsstämplingssystem för Götaverken så framgår det att valet av system i huvudsak är en fråga mellan ökad kontroll gentemot den ökade kostnad det medför.

Även om Götaverken har stort fackligt engagemang så är övervakningen aldrig en särskilt prioriterad fråga. Anledningen är förståelig. Det är nämligen så att det finns andra frågor som helt dominerar den fackliga diskussionen. Säkerhet är ett sådant exempel. Götaverken är inte under varken 50,60 eller 70-tal en särskilt säker arbetsplats att gå till. Det händer många olyckor, flera med dödlig utgång, och som vittnen berättar så är ambulanser på varvet nästan dagligen. Även Hans Nilsson berättar att han har sett flera svåra olyckor på varvet, med dödsfall som följd. Den andra viktiga frågan för facket är löner och ersättningsnivåer.

Det är också värt att nämna att den övervakning som förekommer tar sig olika uttryck och är beroende av vilken sorts arbete man hade. Det fanns arbeten som var friare än andra. Kranförare på Götaverken hade till exempel en relativt fri tillvaro. Gunnel Oxling berättar att det ofta var väntetid och hon kunde lyssna på klassisk musik i sin kran. Och Kirsti Poti säger såhär:

"Jag klättrade bara ner för att gå på toa. Det gick bra, jag läste, virkade, stickade och lyssnade på radio." (Persson Bertheaud, Sandberg & Bosdotter, 2005 s. 57)

Och Bodil Pedersen:

"Jag har till och med målat i kranhytten...jodå, man fick ju ordna så att det blev lite hyggligt... Det bästa med jobbet var att det var så fritt. Det var mycket väntetid i kranen.." (Persson Bertheaud, Sandberg & Bosdotter, 2005 s. 52)

Vi kan konstatera att kranförare på Götaverken tycktes ha en relativt fri tillvaro under sitt arbete, där de i åtminstone begränsad omfattning fick ordna sina kranar efter eget tycke, och fick ta med sig både musikspelare och tidsfördriv. Sedan är kranhytten till sin natur i viss mån avskild eftersom den sitter så långt ifrån marken vilket förstås försvårar för någon som vill veta vad kranföraren gör för någonting.

För svetsare däremot var arbetet mer kontrollerat. Svetsfogar kontrollerades så att de höll en godtagbar standard. Hans Nilsson som arbetade som svetsare under många år bekräftar bilden jag beskrev tidigare med noggrann kvalitetsgranskning med röntgen av svetsfogar.

Nilsson menar dock att arbetet som svetsare inte var direkt övervakat som i Remfabriken. Han upplever att företagsledningen hade god kontroll över arbetarna, men inte exakt vad de gjorde varje dag i varje enskilt ögonblick samtidigt som det hände. "Det var ingen som tittade en över axeln hela tiden". Däremot fick de i efterhand veta vad arbetarna hade gjort med ackordslapparna. Nilsson drar ett exempel på en olycka med dödlig utgång där det låg döda kvar på morgonen. Ingen hade alltså upptäckt de förolyckade arbetarna som arbetat på någon avskild plats förrän dagen efter.

Analys

Jag har valt att lägga upp analysen enligt följande: var och ett av de tre företagen står för sig självt när jag inledningsvis undersöker hur de relaterar till Panoptikonteorin. Därefter kommer jag att belysa likheter och skillnader mellan företagen och försöka identifiera gemensamma nämnare. Slutligen försöker jag resonera på ett mer övergripande plan. För att bibehålla uppsatsens ordning så har jag valt att börja med Göteborgs Remfabrik.

Det första som slår mig med Göteborgs Remfabrik är den genomtänkta idé av övervakning som fabriken präglats av. Kontoret ligger till exempel på andra våningen i byggnaden, inte för att det är en bra arbetsmiljö, inte för att det är en särskilt bra plats för ett kontor – tvärtom vittnas det om att bullret från den intilliggande vävsalen (den arbetssal som skapar mest oljud i hela byggnaden) tränger in på kontoret. Det finns inga fördelar vad kontorsarbetet beträffar med att befinna sig på andra våningen relativt den tredje; och det är i sammanhanget värt att poängtera att det finns en utmärkt kontorslokal på tredje våningen som är avsevärt lugnare.

Jag har själv hört maskinerna arbeta både på andra och tredje våningen och skillnaden är stor. Dessutom vittnar tidigare personal om att det gick bra för personalen att prata med varandra på tredje våningen men bullret förhindrade tal på den andra, vilket insinuerar en kraftig skillnad i ljudnivå.

Så varför förlägger någon ett kontor där det är som mest buller? Jag kan bara se ett tänkbart svar på den frågan och det är att ledningen måste ha upplevt en fördel med dess position i byggnaden. Det är omvittnat både hur kontorets position användes genom skvallerspegeln för att kontrollera in och utpasserande, och att det gick att höra på bullret om vävstolar kopplades till friläge, och de anställda således slutat arbeta. Man skulle alltså kunna säga att det lilla rummet på andra våningen råkade befinna sig mitt i tornet i Remfabrikens Panoptikon.

Det går att invända och hävda att rummet på tredje våningen redan användes som mötesrum och därmed var upptaget. Men jag har besökt rummet på tredje våningen och det påminner starkt om kontoret på andra våningen. Där finns samma stora skrivbord, där finns samma bokhyllor och kontorsskåp: det är bara det att det aldrig var någon där.

Det är även värt att även förtydliga att den så kallade disponentvillan står alldeles intill fabriken, där man också skulle kunna ta emot affärskontakter. Jag vill därför mena att valet av kontorsrum är medvetet. Det är ingen slump att kontoret var förlagt just där, precis som att det inte är någon slump att man under alla år i fabriken underlåtit att byta rum för kontorsarbetet.

Men har medvetenheten i valet av kontorsrum någon betydelse? Spelar det verkligen någon roll? Om vi nu kan slå fast att ledningen varit medveten om den övervakningsfördel som

kontorets placering utgör så finns det därefter två alternativ: antingen var ledningen medveten om kontorets övervakningsfördel från början, och byggde fabriken med hänsyn till denna fördel (de byggde alltså sin egen Panoptikon). Eller så var de från början inte medvetna om kontorets övervakningsposition, utan blev medvetna efterhand och beslöt sig för att utnyttja denna fördel.

Det finns en avgörande skillnad i uppsåt i de två fallen: i det ena fallet bygger ledningen en konstruktion med syfte att kontrollera, i det andra så reagerar man på sin verklighet. Man är antingen proaktiv eller reaktiv.

Även om det är en kittlande tanke att Harald Zetterström medvetet skulle ha tänkt sig en audioversion av Panoptikon när han uppförde Remfabriken 1901, så känns det mycket osannolikt. Zetterström hade förvisso erfarenhet från Rosenlunds spinnerier, och kände väl till ljudnivån från vävmaskinerna; men om nu huvudsyftet av kontorets placering i byggnaden hade varit att övervaka och kontrollera vävarna, varför installerade man i så fall till exempel inte fönster mot vävsalen?

I vilket fall som helst står det klart ledningen på Remfabriken har använt de övervakningsmöjligheter som kontorets rumsliga plats medgav. Det förekommer otaliga vittnesmål på hur man använt ljudet från vävmaskinerna som ett allseende öga, och lärt sig tyda avvikelser i bullret för att precis kunna veta när någon av vävstolarna kopplar till friläge och slutar väva.

Här finns också en skillnad som är intressant. Panoptikon är i sin arkitektoniska form en övervakningsmetod som är utpräglad visuell. Men Remfabriken hade inte desto mindre en övervakning av sina vävare, med starka panoptiska inslag, som inte alls är visuell utan helt ljudbaserad. Jag tycker att det här stärker Foucaults tes om Panoptikon som ett abstrakt begrepp, en föränderlig struktur eller idé, snarare än en stel arkitektonisk konstruktion.

En av de centrala delarna i Foucaults Panoptikon är att de (objekten) som övervakas ska hållas isär. Foucault nämner specifikt att den övervakade ska vara ett objekt om vilket man hämtar information men inte en person som interagerar med andra.

Vävmaskinerna får omedvetet en sådan effekt. Jag skriver omedvetet, därför att det knappast kan vara en genomtänkt strategi för den brittiska firma som Göteborgs Remfabrik köpte sina vävstolar ifrån, att göra dem så högljudda som möjligt så att de anställda ska få svårt att kommunicera med varandra. Inte desto mindre förekommer det en sådan isolerande effekt på andra våningen i Remfabriken. Det finns flera anställda som vittnar om att den höga ljudnivån i kombination med behovet att alltid stå vid sin väv så skapar en ljudbarriär. Likt Panoptikons sidomurar isoleras de anställda från varandra under arbetet. De kan skrika till varandra, precis som en fånge i det arkitektoniska Panoptikon kan banka i väggarna, men det blir efterhand tröttsamt, och tillslut blir det tyst.

De anställda hölls också isär från tjänstemännen, om än inte på ett fysiskt plan. Det fanns mentala skiljeväggar, eller en hierarkisk ordning om man så vill, som separerade tjänstemän

och arbetare och hindrade dem från att interagera avslappnat med varandra. Flera har vittnat om en påtaglig gräns mellan grupperna. Likt Foucaults Panoptikon finns det en grupp som betraktar och övervakar, och en andra grupp som övervakas. Och mellan dessa grupper finns en barriär. I remfabriken är barriären inte fysisk, men inte desto mindre reell.

Men även tjänstemännen befinner sig i Panoptikon. Även övervakarna är en del av systemet, vilket är en viktig slutsats som Foucault drar, och vem som helst är utbytbar. Jag vill mena att det här finns en skillnad på Remfabriken gentemot den klassiska visuella panoptikon. Därför att på Remfabriken är inte övervakaren omedelbart utbytbar. Det krävs en viss erfarenhet för att kunna använda det övervakningssystem och det allseende öga som bullret erbjuder. Övervakaren måste förstå, och lära sig att känna igen de olika ljuden och dess avvikelser i den kakofoni som råder i vävsalen för att kunna använda bullret som ett övervakningsredskap.

Om vi återgår till vävsalen så är det noterbart att Panoptikons behov av att dölja övervakaren finns på plats i Remfabriken. Vävarnas arbetssal och kontoret har ingen visuell kontakt med varandra. Det är två separata rum. Och vävarna kan omöjligt, med den höga bullernivån, höra vad som försiggår på kontoret, eller om någon ens befinner sig där. Göteborgs Remfabrik har upprättat den osäkerhetsaspekt som är så tydlig för Panoptikon. Vävarna vet inte om de är övervakade eller inte, och de blir därmed sina egna väktare och måste agera efter antagandet att de i varje enskilt ögonblick är övervakade.

Det finns inte heller någon möjlighet för vävarna att kontrollera huruvida de är övervakade eller inte. De kan inte lämna sina maskiner utan att det märks genom ljudförändringen och vidare så återfinner vi här igen den mentala barriär, eller mentala skiljevägg som hierarkin har skapat, som hindrar arbetarna från att knacka på, på kontoret annat än i nödfall.

Hur används Remfabrikens Panoptikon? Vad är dess syfte? Foucault har beskrivit Panoptikons naturvetenskapliga uppgift: att bestämma skillnader. Och dessa klassificeringar görs på Remfabriken. De anställda sorteras in i grupper, vilket vi kan se i betygsböckerna. De sorteras in i bra och dåliga, bråkiga och lydiga. Och anledningen är som Sixten Johansson påpekar att förbättra produktionsresultatet (vilket varje dag mättes och granskades för varje vävare). Att mäta, kontrollera och övervaka arbetarna för att på så sätt reducera mångfalden och forma dem till det som fabriken menar är effektiva vävare.

Det finns även skillnader mellan det Panoptiska systemet och Remfabriken. Framförallt hade de anställda på Göteborgs Remfabrik fritid. De fick gå hem efter arbetsdagen och hade möjlighet att kommunicera med varandra före arbetsdagen, på raster och efter arbetsdagen. Övervakningen är inte permanent och den är inte absolut. Arbetarna kunde gå på toaletten utanför fabrikslokalen utan att någon visste vad de gjorde där (även om frånvarotiden kontrollerades). Och på våning tre var kontrollen inte alls lika hård. Våning tre låg utanför Remfabrikens Panoptikons auditiva räckvidd.

Om vi sedan ska gå över till Jonsereds fabriker så är det en övervakning som i många avseenden skiljer sig från Göteborgs remfabrik. Övervakningen i Jonsereds fabriker var

integrerad i samhället, allting i Jonsered var Jonsereds fabriker. Överallt fanns det potentiella angivare, och ögon som observerade.

Man skulle kunna föra en argumentation som mynnar i att det inte fanns något privatliv för en anställd vid Jonsereds fabriker: Den anställda går aldrig hem från fabriken, han går hem till en bostad som ägs av fabriken och kontrolleras av fabriken. Den anställda har grannar som är fabriksanställda och om han går i kyrkan på söndagen så var prästen tillsatt av Jonsereds fabriker. Om han har barn i skolan så influeras de av fabriken och läser fabriken skraddarsydd kurs i linjeritning. Han går hos fabriken läkare och sjuksköterska, han får sina tänder skötta av fabriken tandläkare, och när han går och handlar så ägs affären av fabriken. Om han vill idrotta eller delta i föreningslivet så understöds även de av fabriken. Till och med om han behöver hjälp av ordningsmakten, av polisen, så var arbetaren tvungen att gå till den av fabriken tillsatta poliskonstapeln i Jonsered.

Som vi kan se av exemplet är övervakningen i Jonsered i det närmaste konstant närvarande. Men den är abstrakt och kan inte betraktas som klassiskt (arkitektoniskt) panoptisk. Det finns ingen som i varje enskilt ögonblick kan observera vad den anställda gör. Det finns inget fabrikskontrollerat allseende öga som det inte går att gömma sig ifrån. Istället är övervakningen smygande: som ett system av osynliga angivare. Människor som kan lämna upplysningar om dina förehavanden till fabriken, men det är inte säkert att de gör det.

Det kan vara en expedit som lägger märke till din slösaktighet eller dina avvikande alkoholinköp i mataffären, prästen som noterar att du inte går i kyrkan som alla andra, eller dina barn som råkar berätta i skolan så läraren hör, vad du i hemmet har sagt om fabriken eller din chef.

Och på samma sätt som övervakningen i Jonsered är smygande, så är konsekvenserna av den också det. En person som uppfattas som problematisk, eller engagerar sig för att förbättra sina villkor kanske plötsligt inte längre får kredit i matbutiken, han kanske tvingas byta till en sämre bostad, han får inte delta på föreningsmöten och folk börjar plötsligt undvika honom. Exemplet med Kata Dalström visar hur fabriken kan använda sin makt gentemot de man uppfattar som ett problem, och flera vittnar om hur bostäderna användes som påtryckningsmedel och kunde tas ifrån dem som fabriken inte ansåg vara illojala.

Arbetsbostäderna var emellertid inte lika för alla i Jonsered. Tjänstemännen hade en egen avskild bostadslänga en bit ifrån fabriken, vilket symboliserar samma hierarkiska uppdelning som på Remfabriken. Fabriken har slagit in fysiska skott mellan arbetare och tjänstemän så att de hålls isär. Den mentala uppdelningen finns där. Övervakare och övervakad ska återigen vara skilda grupperingar.

Men även i Jonsered så ingår tjänstemännen i Panoptikonsystemet. Lika lite som en arbetare kommer undan det nät av potentiella angivare och lyssnande öronpar, lika lite gör tjänstemannen det. Övervakaren är ett objekt mitt i det system som han själv kontrollerar.

Jonsereds fabriker har blivit en Panoptikon där även tornet är en cell i sin egen observationscirkel.

Jag skriver att Jonsereds fabriker är en panoptikon. Det är åtminstone en panoptisk avart. Jag nämnde tidigare att det inte är en klassisk (arkitektonisk) Panoptikon, vilket är riktigt. Men inte desto mindre har övervakningen i Jonsereds fabriker tydliga panoptiska drag.

Jag vill mena att effekten av övervakningen vid Jonsereds fabriker är densamma som i Benthams klassiska Panoptikon. Övervakningen får till stånd en försiktighet där både arbetare och tjänstemän blir sin egen väktare, av rädsla att någon ska rapportera avvikande beteende. Där finns samma ovisshet om när man är övervakad, därför att man inte vet vem som är vän eller fiende: vem som är angivare och vem som bara är tandläkare eller butikskassörskas.

Andra utmärkande drag för Jonsered i likhet med Panoptikon är att systemet är billigt och relativt resurssnålt. Bostäderna räknas av från lönen, liksom sjukvård. Butiken går runt av sig själv, och skolan togs efterhand över av staten.

Ytterligare en aspekt är just skolan. Skolan i Jonsered kan ses som en minipanoptikon i det stora systemet. Det var i det närmaste obligatoriskt som viktningen berättar att gå från skolan till fabriken, liksom att skolan hade god kontakt med fabriken. Skolans reella syfte blev alltså i praktiken att tidigt klassificera och bestämma skillnader mellan elever för framtida fabriksarbete: vem som ska arbeta var, var och en på sin plats. Även den experimentella delen fanns med där fabriken introducerade särskilda kurser på skolan, bland annat linjeritning, för att experimentera fram bättre arbetare till fabriken mekaniska verkstad.

Slutligen har vi Götaverken, som också har sin egen särprägel. Götaverken var ett mycket stort företag, även med internationella mått mätt. Det är fler anställda att ta hänsyn till, fler olika avdelningar inom företaget, och en större hierarki Något som innebär att varvet i högre utsträckning professionaliserats för att fungera.

Det är kanske, vid en ytlig överblick, mer berättigat att likna Götaverken vid ett vanligt fängelse än en Panoptikon. Närvarokontrollen är sträng, men under arbetet så finns inte samma omedelbara kontroll. Övervakaren kan inte se eller veta exakt var en enskild anställd befinner sig vid en given tidpunkt, eller vad personen gör för något. Arbetaren kan ha gått till Schappen, kan vara på toaletten, eller tillfälligt ha förflyttats för att hjälpa till med lastning eller svetsning i någon annan del av varvet. Arbetarna vid Götaverken är inte fastlåsta i enskilda panoptiska celler, tvärtom kan de vandra runt i de imaginära cirkulära våningarna. Skiljeväggarna i Panoptikon är borta.

Samtidigt är övervakningen av de anställda paradoxalt nog hård. Arbetarna fyller varje dag i tidslappar, och all lönesättning är på ackord, vilket innebär att allt som en arbetare gör varje dag måste registreras. Övervakningen tar en ny form som vi inte sett tidigare i våra exempel.

Dessa tidslappar registreras och bildar ett informationsregister. Det är plötsligt möjligt att detaljstudera enskilda individer i betydligt högre grad än vad man gjort tidigare. Det går att jämföra individer med varandra över långa tidsperioder, man kan räkna fram olika snitt och målsättningar.

Den klassiska Panoptikon präglas av ett stimuli/respons-system: när övervakaren uppmärksammar ett fel så följer en åtgärd. Om en arbetare i Remfabriken slutar väva så får personen en tillsägelse, om någon i Jonsereds fabriker betar sig illa så följer strax därefter konsekvenserna. I Götaverken har man med tidslappsystemet frångått stimuli/respons-systemet. I Götaverken kan responsen komma långt efter felet begicks: en arbetare kan långt senare påverkas av att hans statistik (tidigare handlingar) inte lever upp till företages krav när man har jämfört den med andra arbetare. Panoptikon har förvisso släppt skiljeväggarna, men istället har de anställda börjat lämna spår efter sig. Vi har fått ett Panoptikonsystem med fördröjning, en pågående utvärdering utan slut.

Ytterligare ett steg i informationsinsamlingen är tidstudierna. Varvet försöker med tidstudien att gå igenom de olika arbetsmomenten, rationalisera, och effektivisera. Tidsstudien är ett klassificeringsredskap, eller ett klassificeringskomplement till den arbetsrelaterade information man redan samlar in. Tidsstudien skapar en standard som arbetarna förväntas förhålla sig till. Och genom att man har utarbetat denna standard så kan man därefter artbestämma olika arbetare: Bra eller dålig, snabb eller långsam; beroende på, på vilken sida av tidsstudiens acceptanslinje de hamnar.

Tidstudierna fungerade förvisso ganska dåligt, eftersom många arbetsuppgifter inte låter sig delas in i en standardiserad process. Men det visar ändå en ambition från företaget att samla in den här typen av information. Det kan också vara värt att poängtera att olikt Jonsereds fabriker så faller inte tjänstemännen offer för sin egen övervakning. Det finns ingen dokumentation på att det ska ha gjorts tidsstudier på tjänstemännen, tvärtom var det ett klagomål från arbetarnas sida att bara de tidsstuderades.

Men även om inte tjänstemännen föll för sin egen övervakning så fanns det på klassiskt Panoptikonvis ett vakande öga även över dem. Götaverken jämförde sig mycket med andra varv och lade mycket kraft på effektivitet och nya organisations och övervakningsidéer. Man hade också konsulter på plats som granskade verksamheten. Så det kom utomstående som kontrollerade verksamheten.

Det här är grunden för analysen, eller analysens byggstenar. När jag nu ska göra jämförelser mellan de olika fabrikena så är det ett par saker som sticker ut. Till att börja med tycker jag att Göteborgs Remfabrik (trots att övervakningen är auditiv) är det av de olika företagen som jag tycker mest påminner om en klassisk Panoptikon i sin ursprungliga form. Här har vi den omedelbara övervakningen, envägskommunikationen, ljudbarriären mellan de anställda och ett tydligt exempel på att de anställda har börjat "vakta sig själva", eftersom de vet att ledningen kan skulle kunna höra om en vävstol kopplas i friläge.

Auditiv övervakning är naturligt begränsad i sin effektivitet, och därför är det förvånande att den fungerar så bra och blir så likt en arkitektonisk Panoptikon i sin funktion. Men i det särskilda fall som är Göteborgs Remfabrik så blir merparten visuell information överflödig. Arbetarna är låsta vid sin vävstol, och kan inte lämna den annat än genom att stanna väven, eftersom vävstolen förutsätter en kontinuerlig följd av kommandon för att fungera. Om väven således fungerar normalt (vilket hörs på ljudet) så vet man att någon måste stå vid den och väva. Man kan alltså skala bort all information som är överflödig och genom detta enkla samband ha nästan total kontroll över vad de anställda gör för något i vävsalen.

Jonsereds fabriker präglades istället av ett nästan Orwellskt övervakningssamhälle, och inte alls samma direkta, omedelbara övervakning som fanns i Göteborgs Remfabrik. Inte desto mindre tycker jag att Jonsereds fabriker har stora panoptiska inslag i sin övervakning, men jämförelsen blir på ett mycket mer abstrakt plan med Panoptikon som ett väldigt svävande och övergripande koncept.

Foucaults Panoptikonidé är samtidigt otillräcklig för att beskriva hela den speciella karaktär som Jonsereds fabriker hade, med en närmast total övervakning och ett system av potentiella angivare. I Jonsered finns en övervakning som i hög grad är utpräglad social, och även om den kan ses som panoptisk så är det inte optimalt för att beskriva det som är Jonsereds fabriker. Som Mathiesen nämner i Appendix 2 så är teorin om Panoptikon i behov av vissa tillägg, och det här är kanske ett bevis på det.

Götaverken fyller ytterligare en nisch, vilket är den registrerade övervakningen. Det sker förvisso registreringar även på Göteborgs Remfabrik och i Jonsered men det är bara ytterst enkla anteckningar om enskilda anställda, som ett samlingsbetyg.

Men Götaverken antecknar och samlar information. Och man kan nästan se det som en utveckling av Panoptikon. Istället för att övervaka direkt, så övervakar man passivt. Man samlar information, bearbetar information, och kan i efterhand få fram extremt detaljerad information om vilken anställd som helst. Det är en post-Panoptikon. Det moderna samhällets Panoptikon.

Det andra som är slående med Götaverken är att företaget är professionellt. Man jämför med andra för att få reda på hur andra metoder fungerar gentemot ens egna, vilket varken Remfabriken eller Jonsereds fabriker gör på samma sätt. Man har konsulter på plats för att utvärdera vilka lösningar som skulle kunna fungera bäst för företaget. Man utreder nya lösningar, som till exempel ett mekaniskt tidskontrollsystem.

Jag ska slutligen resonera på ett mera övergripande plan utanför panoptikonidén. Man skulle kunna säga, som jag varit inne på tidigare, att det finns en skillnad i övervakning beroende på om det ursprungliga syftet är att övervaka, eller om övervakningen kommit till efterhand. Utifrån mitt material skulle jag vilja påstå att övervakning växer fram därför att det finns en möjlighet och en vinning med att övervaka. I Jonsered var syftet aldrig primärt övervakning när bostäder, kyrkor eller skola byggdes: men när de väl fanns där så fanns också möjligheten att använda dem som maktmedel. Och när Kata Dalström kom till Jonsered så använde företaget den polismakt som man etablerat på orten, därför att man hade den möjligheten.

Detsamma gäller den information om anställda som Götaverken samlade in varje dag. Man behövde ha informationen för att räkna rätt på lönerna, men när informationen ändå samlades in, varför då inte också registrera informationen till annat? Återigen dök möjligheten upp för företaget och därför tog man den.

Vidare kan man konstatera att övervakningen är beroende av teknisk utveckling. Göteborgs Remfabrik hade inga möjligheter att införa något mekaniskt tidsystem eftersom något sådant inte fanns i Sverige under huvuddelen av dess verksamhetstid, däremot använde Göteborgs Remfabrik en spegel i sin övervakning eftersom den tekniken fanns tillgänglig.

Övervakningen är också beroende av vad folk anser om den. Vi har konflikten 1959 på Götaverken mot det nya närvarosystemet. Och Götaverken skriver också i sina egna dokument att en punkt att ta hänsyn till i frågan om nya mekaniska tidsystem är hur de anställda uppfattar dem. Men informationsinsamlingen genom ackordsystemet accepterades på Götaverken. Den speciella övervakning som fanns i Jonsered accepterades också: de strejker som har varit i Jonsered har rört löner. Och skulle Remfabrikens arbetare protestera över att den höga ljudvolymen gjorde så att de kände sig iakttagna? Den typen av övervakning blir diffus och abstrakt.

Jag vill passa på att dra en viktig skiljelinje mellan konstruerad övervakning och anpassad övervakning. En aktiv handling för att övervaka är problematiskt, om ledningen i Remfabriken till exempel hade satt upp kameror då hade de anställda kunna protestera. Men hur protesterar man mot en övervakning som maskeras som någonting annat: buller, ackordsystem eller effektivitetsundersökningar. Övervakning som är som ett spöke, som ingen kan bevisa att den ens existerar.

Därför är framgångsrik övervakning antingen dold för de som övervakas eller kamouflerad till någonting annat.

Epilog

Vi har nu sett tre exempel på övervakning under 1900-talet. De följer inte en fullständigt rät linje och det är inte heller min avsikt. Det har inte varit mitt syfte att göra en kronologisk studie av övervakning, men inte desto mindre så finns den där i stora drag.

Göteborgs Remfabrik representerar i allt väsentligt början av 1900-talet. Fabriken har sedan 50-talet tynat bort, och de stora investeringarna, maskinerna, tekniken, byggnaden: allt kommer från tidigt 1900-tal. Verksamheten har bedrivits ungefär på samma sätt sedan dess.

Sedan har vi Jonsereds fabriker som delar ett förflutet med Göteborgs Remfabrik. Jonsereds fabriker representerar samhället på en mindre bruksort under ungefär samma tidsepok.

Slutligen har vi Götaverken. Varvet har en längre historia än den jag angett här: men i den här uppsatsen representerar varvet en tidsperiod mellan femtiotal tills krisen och nedläggningen i slutet på sjuttioalet. Här har vi också storföretaget och globaliseringen.

Men en gnagande fråga som inte kan undvikas är: vad händer sedan? Hur fungerar det idag med övervakning, och vågar man sia någonting om framtiden? Jag tänkte att det skulle få bli min epilog av analysdelen och den egentliga uppsatsen. Ett par egna reflektioner om vår samtid.

Vad kan man då konstatera av allt det ni har läst? Som jag skrivit i analysen menar jag att företag tar chansen om de får den. Det är en central del i mitt resonemang, snarare än att företag medvetet, specifikt bygger upp en övervakningsstruktur av rena övervakningsskäl.

Jag pekar också i slutet av analysen på tekniken som en central del. Det innebär att med ny teknik så kommer även nya möjligheter till övervakning. Och som vi har sett i våra historiska exempel så kommer de sannolikt att anammas om de är kostnadseffektiva och om de kamoufleras eller döljs tillräckligt väl. Min uppfattning är att det till exempel inte är särskilt utbrett med kameraövervakning av anställda därför att det är en lösning som är specifikt framtagen för övervakning och inte fyller något annat syfte. Det uppfattas som obehagligt, precis som de nya närvarosystemen på Götaverken.

Däremot förekommer det idag individuella passerkort. Anställda accepterar logiken bakom att det behövs individuella passerkort eftersom att alla anställda inte kan ha rättigheter att komma in överallt på företaget. Man kan också säga att det är en säkerhetsfråga för att inte stulna passerkort ska kunna användas så behöver man kunna inaktivera enskilda individers kort.

Baksidan av passerkorten är dock att det ger företaget en fantastisk möjlighet att kartlägga sina anställda. Teoretiskt vet företaget när en anställd kommer på morgonen, när den anställda går hem. Vilka dörrar en anställd passerar i byggnaden, och således var den anställda befinner sig under dagen. Ska man då premiera anställda som stannar länge? Ska den nya informationen man samlat in ligga till grund för hur man bedömer sina anställda?

Ett annat exempel är individuella inloggningskonton på företagets datorer. I Göteborgs Remfabrik vet tjänstemännen att de anställda står vid sin väv och hur mycket de har vävt under en dag. På en arbetsdator kan man teoretiskt se exakt vad en anställd har gjort vid varje enskilt ögonblick hela dagen. Det går att se om en anställd surfar på internet, och i så fall vilka webbsidor som personen varit inne på. Kontrollen genom datoriseringen är i det närmaste obegränsad, och företag kan anse sig ha rätt att ta reda på vad som försiggår på deras datorer.

Ytterligare en del är den information som folk idag delar med sig av frivilligt. Folk bidrar glatt till sin egen övervakning genom att vara aktiva på nätverk som Facebook, Twitter, eller genom att blogga. Vid rekryteringar sägs det ha blivit allt vanligare att företaget använder sig av den information som finns tillgänglig öppet på internet: alltså Facebook, Twitter och Google. Det är enkelt, det är billigt, det går snabbt och det är dolt, och rekryteraren får tillgång till mer information, och kan enklare sortera bort avvikare.

Samtidigt har arbetstagarens rättigheter stärkts under 1900-talet. Vi har idag inte de extrema exempel som var Jonsereds fabriker. Det vore idag inte acceptabelt med en del av de konsekvenser som de i Jonsered fick utstå. Vilket ytterligare är ett argument för behovet av smygande övervakning, eller dold övervakning, eftersom alla aspekter av övervakningen inte är accepterad idag.

Det vi kan konstatera om framtiden är kanske att tekniken även fortsättningsvis kommer att gå framåt. Tekniken kommer att erbjuda nya lösningar för övervakning, bättre lösningar. Och om de möter de kriterier som jag specificerat tidigare så kommer företagen att använda dem.

Slutsatser

I början av uppsatsen resonerade jag kring huruvida Patrick Sherrills bestialiska mordorgie är en brist på övervakning, eller om man så vill en brist på ett panoptiskt system. Hade postkontoret i Edmond undvikit krisen om man haft en bättre övervakning? Om man hade identifierat avvikelser: Sherrill, om man hade vetat om att han smugglade in vapen i sin postsäck, och varningslampor hade tänts när han gick på gång under morgonen lämnar arbetet.

Det är förstås omöjligt att veta, men ju tätare man knyter nätet, desto färre fiskar kan simma igenom. Om man inte alls har något övervakningssystem alls så är sannolikheten att förhindra massakern i Oklahoma nästan obefintlig. Och om vi har ett panoptiskt system så hade man sannolikt åtminstone registrerat en rad avvikelser hos Sherrill.

Har vi då ett behov av ett övervakningssystem som klassificerar människor? Bra och dålig, normal och massmördare. Ett system som i god tid identifierar avvikare och avvikande beteende. Behöver vi införa likhet utplåna mångfalden, som Foucault talar om, för att producera så effektivt som möjligt och höja säkerheten?

Hade Patrick Sherrill kunnat genomföra sitt dåd i Jonsered? Sannolikt inte. I Jonsered hade man vetat om hans brokiga bakgrund. Man hade vetat om att han tidigare dragit pistol mot en av sina kollegor i nationalgardet. Patrick Sherrill hade varit en man som satts under särskild uppsikt. En instabil person. Kanske hade han rent av blivit vräkt ur sin arbetsbostad och behövt flytta från orten.

Det är det här som är resultatet av den övervakning och klassificering som ett panoptiskt system bidrar till: Avvikare ska åtgärdas (behandlas) eller sållas bort, därför att avvikaren är per definition ett problem. Man ska göra den anställda enhetlig och "nyttig". Den anställda blir således själsligt förslavad i att i varje enskilt ögonblick försöka uppfylla en förutbestämd mall, eller vad företaget har bestämt är optimalt beteende och agerande.

Ett utpräglat panoptiskt system blir i förlängningen en slags monopolism av arbetsmetoder och beteende. Ett facit eller en modell, i vilken man ska passa in sina anställda. Men det är inte för den sakens skull självklart att det panoptiska systemet är mest effektivt.

Samtidigt som man skapar enhetlighet och utplånar avvikelser, förstör man också alla möjligheter för egna innovationer och egna förbättringar bland de anställda. Systemet hämmar kreativitet och förutsätter att någon annan ska tänka ut åt en i alla avseende, att någon annan ska bestämma vad som är rätt och fel, eller vad som är det bästa sättet att göra saker och ting även på detaljnivå. Den anställda blir ett lydnadskolli, och handlingsförlamad i de situationer som ligger utanför det normala arbetets gång, när det inte finns rutiner.

I slutsatsen ska man också se tillbaka mot syftet: hur har övervakning förekommit i Göteborgs Remfabrik, Jonsereds fabriker och Götaverken?

Jag vill mena att de olika företagen har olika övervakningssystem med sin egen särprägel. Göteborgs Remfabrik har sitt relativt klassiskt panoptiska system med en något egendomlig auditiv grund. Övervakningen i Jonsereds fabriker är istället mer abstrakt, en övervakning som finns överallt genom samhället. Och Götaverken har en slags post-panoptisk övervakning med informationsinsamling, och ett hårt kontrollerat närvarosystem och ackordsystem för löner.

Man kan se de panoptiska inslagen i alla tre företagen, men samtidigt skiljer de sig åt. Det innebär att panoptismen inte heller är statisk eller oföränderlig utan förekommer i många skepnader, vilka kommer till uttryck i de olika företagen som jag har studerat.

Jag medger också att det i fallet med Jonsereds fabriker inte är fullt tillräckligt med det panoptiska teorin för att förklara övervakningen eftersom den är så baserad på angivare och en social kontext. Jag ger därför Mathiesen (Appendix 2) rätt i att panoptikonteorin kan behöva kompletteringar.

Inte desto mindre tycker jag att Foucaults teori om panoptikon erbjuder många viktiga insikter i hur övervakning går till. Om man lämnar den strikt arkitektoniska delen av Panoptikon. Om man inte låser sig vid idén om fängelset och istället, som Foucault menade, ser Panoptikon som en övergripande idé eller ett koncept så lyfts modellen från en ganska stel fängelsekonstruktion till ett övervakningssystem som visat sig kapabelt att fungera på olika sätt i olika miljöer – men med samma grundläggande teoretiska bas.

Appendix 1: Metod

Uppsatsens empiriska undersökning bygger på tre undersökningsobjekt: tre västsvenska fabriker – Göteborgs Remfabrik, Jonsereds fabriker och Götaverken.

Urvalet har gjorts med avseende på mängden tillgänglig information i Landsarkivet i Göteborg och fabrikernas distinktion. Jag har valt undersökningsobjekten så att de ska representera olika typer av västsvenska fabriker. De varierar i antalet anställda, tillgängliga ekonomiska resurser, geografisk plats (stad eller landsbygd), mängden tjänstemän och hur stort inflytande företaget har över de anställda utanför arbetet. Anledningen är att jag vill identifiera övervakningsrelaterade likheter och skillnader över ett bredare spektrum av västsvenska tillverkningsföretag under 1900-talet, för undersöka hur väl Foucaults Panoptikteori är applicerbar i de olika fallen. Min mening är att jag skulle förlora viktiga insikter och möjligheten till en bredare analys om jag hade gjort en begränsad studie med likartade fabriker.

För att identifiera lämpliga företag har jag använt mig av Riksarkivets databas NAD, och för att få en överblick över industrier som existerat i närheten av Göteborgsområdet så har jag använt bokserien: Göteborgs Historia: Näringsliv och samhällsutveckling.

I urvalsprocessen så använde jag mig av ett par kriterier:

Mitt första kriterium var att det ska finnas material som är fritt tillgängligt i Riksarkivets databas. Jag valde till exempel bort SKF eftersom deras arkiv kräver särskilt tillstånd, och forskaren, för att få tillstånd, tvingas underkasta sig vissa villkor med materialet som arkivbildaren har stipulerat. (Internet 4)

Mitt andra kriterium var att det ska finnas andra tillgängliga källor än Riksarkivet, och dessa källor måste inkludera vittnesuppgifter från anställda. Under uppsatsens förstudier i Landsarkivet noterade jag att det skulle bli mycket svårt att få en komplett bild av hur övervakningen på en fabrik gick till utan att få ta del av observationer och uppgifter från de anställda, därför att allting som sker i en fabrik inte lagras i pappersform.

Mitt tredje kriterium var att det ska finnas en tillräckligt mängd relevant material att studera. Jag valde bort fabriker vars arkiv i hög grad var ofullständiga, jag valde bort arkiv som hade under tjugo volymer totalt, samt arkiv som helt saknade personalliggare eller andra personaluppgifter.

Bland de företag jag fått fram ur riksarkivets databas som uppfyllde mina kriterier valde jag ut tre stycken som jag ansåg skilde sig från varandra.

Det bör nämnas att Göteborgs Remfabrik valdes av särskilda skäl. Göteborgs Remfabrik är en av få textilfabriker från 1900-talet som har bevarats. Fabriken har inte sedan sin nedläggning ändrats utan ser ut som den gjorde när den stängdes ner. Göteborgs Remfabrik valdes således bland de tre fabrikena därför att det gick att göra observationer i fabriken och i fabriksmiljön.

De observationer som jag har gjort till uppsatsen gjordes utifrån ett holistiskt perspektiv. Riche & Tanner (1998) menar att det finns fördelar med en sådan utgångspunkt: bland annat att man accepterar motsägande budskap, och att man måste se de olika observationer man gör i sin rätta kontext. Om jag inte hade varit noggrann med att försöka se enskilda observationer i sitt sammanhang så hade det kunnat uppkomma missförstånd. Ett bra exempel är vävstolarnas placering på andra våningen i Göteborgs Remfabrik. Om jag inte tagit reda på den bakomliggande orsaken (kontexten) till denna placering, och strikt tolkat fabriken ur en övervakningsdiskurs, så hade jag riskerat att dra felaktiga slutsatser ur mina observationer.

Inför min observation på Göteborgs Remfabrik så hade jag bokat en särskild guidad tur, där jag bett att få se hela fabriken: även det övre kontoret som annars ofta är låst (Bjerrome). Jag bad också om att få se maskinerna och drivaxeln igång för att få en samlad förståelse och insikt i hur fabriken kan ha upplevts för de som arbetade där; samt att få en uppfattning om fabriken ljudnivå.

Jag hade också i enlighet med Riche & Tanner (1998) undvikit att läsa på om Göteborgs Remfabrik och deras historia innan mitt besök. Riche & Tanner (1998) menar att man bör undvika att styras i för hög grad av teori eller tidigare litteratur; och jag valde därför att försöka uppfatta fabriken direkt som jag såg den, istället för att i för hög grad riskera att se den genom ett filter av någon annans åsikter.

I fallet med Jonsereds fabriker så blev det omöjligt att försöka uppfatta fabriken utan bakgrundsinformation eftersom min avsikt från början inte hade varit att besöka fabriken. Jag fick sedan möjlighet att besöka Jonsereds fabriker, och hade då läst mycket om fabriken och samhället när jag gjorde min observation på plats.

Intervjuer har genomförts med tidigare arbetare i Jonsereds fabriker och Götaverken. Med Göteborgs Remfabrik gick det inte att få tag på intervjupersoner. I fallet med Göteborgs Remfabrik förlitar jag mig istället på de intervjuer som gjordes med anställda när fabriken lades ner och som finns samlat i boken: "Röster från Remfabriken".

Gillham (2000) menar att intervjuer kan göras med olika grad av struktur och att det kan vara en fördel med en lösare struktur för att få reda på ny information som intervjuaren inte tänkt på. Nackdelen med ett löst upplägg är att intervjun riskerar att stanna av.

Jag valde ett semistrukturerat upplägg för mina intervjuer, där jag använde frågor som var förberedda och nedskrivna, men jag försökte kombinera öppna och slutna frågor. Gillan (2000) skiljer på öppna och slutna frågor i en intervju där de öppna frågorna låter

intervjupersonen resonera och det kan komma fram saker som intervjuaren inte tänkt på. Gillian (2000) menar att det ofta är klokt med en kombination av öppna och slutna frågor. Slutna frågor lämpar sig för faktafrågor.

Fontana (2007) skriver att det finns olika fördelar beroende på vilket sätt man genomför sina intervjuer. I Jonsered så genomförde jag tre intervjuer där jag satt med intervjupersonerna var för sig i ett personligt möte. Fontana (2007) skriver att fördelarna med att möta intervjupersonen är att man kan notera icke-verbal kommunikation i sin intervju. Gillian (2000) skriver också att om man möter sin intervjuperson så är det enklare att få samtalet att flyta.

Jag kände mig dock inte tillräckligt erfaren för att försöka dra nytta av icke-verbal information i mina intervjuer. Däremot tycker jag att samtalet flöt bättre än i den telefonintervju jag gjorde senare.

Min intervju med Hans Nilsson, skyddsombud och svetsare på Götaverken gjorde jag över telefon. Min avsikt hade egentligen varit att göra den intervjun ansikte mot ansikte, men intervjupersonen föredrog att göra den över telefon.

När jag gjorde telefonintervjun hade jag på samma sätt som tidigare ett semistrukturerat upplägg med en blandning av öppna och slutna frågor. Jag märkte dock att samtalet inte flöt lika enkelt som i mina tidigare intervjuer. Det finns dock även fördelar med telefonintervjuer som kan vara värt att belysa: Gillian (2000) nämner bland annat att en fördel är att det oftare är lättare att diskutera känsliga ämnen över telefon, och att det är tidseffektivt. Det är också en fördel att intervjudeltagarna inte blir påverkade i samma utsträckning av intervjuaren över telefon (Wärneryd, 1990).

Jag spelade in alla intervjuer och transkriberade dem. Jag valde att transkribera intervjuerna på ett enkelt sätt, genom att skriva ner de delar av intervjun som jag ansåg vara relevant till ämnet. Jag tog inte med några pauser, försök till att tolka tonläge eller dylikt. Bryman & Bell (2005) menar att det är svårt att transkribera och att det lätt kan bli fel för någon som inte är erfaren, så därför valde jag att göra en enkel transkribering.

Därefter valde jag att koda de olika intervju svaren i positivt och negativt. Positivt i den mån att det stödjer tesen om övervakning och negativt om det motsäger den.

Det är dock värt att nämna att mitt urval för intervjuer sannolikt är något vinklat. För att hitta intervjuobjekt så var jag tvungen att använda mig av olika föreningar. I Jonsered så använde jag Jonsereds hembygdsförening som kunde förmedla en kontakt till intervjupersoner. Och i fallet med Götaverken så fick jag hjälp av Varvshistoriska föreningen i Göteborg.

I fallet Jonsered så var intervjupersonerna i någon mån knutna till hembygdsföreningen. Man kan därmed anta att de har någon form av intresse av att Jonsereds fabriksmiljö, vilket föreningen engagerar sig i. Och därmed är de också kanske i högre grad än andra tidigare

anställda positiva även till Jonsereds fabriker. Detsamma gäller Hans Nilsson som arbetat på Götaverken som själv var aktiv i Varvshistoriska föreningen.

För att motverka den här eventuella partiskheten bland intervjupersonerna och få tillgång till mer material och en variation bland subjektiva uppfattningar så har jag även använt intervjuer med anställda som har gjorts tidigare. Intervjuer som sammanställts i böckerna: "Röster från Remfabriken", "En bok om Jonsered", "Ackordsliv" och "Kvinna på varvet".

För de teoretiska materialet så har jag använt Michel Foucaults Övervakning och straff. Det råder delade meningar om vad Foucault egentligen menar och vill säga. För att göra en korrekt tolkning av Foucault har jag tagit hjälp av tidigare forskningsrapporter.

I den andra delen av min materialinsamling har jag använt de tre företagens arkiv på Landsarkivet i Göteborg. Jag valde att använda mig av Riksarkivet för att bättre kunna underbygga och mina påståenden med fakta. Babby (2011) menar att all forskning om sociala företeelser och relationer är subjektiv. Att det blir så automatiskt eftersom forskaren själv har subjektiva föreställningar.

Men Babby(2011) hänvisar också till Max Weber som har belyst vikten av att försöka se och ta till sig forskningsresultat utan att blanda in personliga värderingar. Och det är i det ljuset man ska se vikten jag lagt av att ta med arkivmaterial från Riksarkivet. Babby (2011) beskriver också olika akademiska utgångspunkter och synsätt på objektivitet, men jag vill mena att mitt arkivmaterial har en högre grad av objektivitet än intervjuerna och därför fyller ett viktigt syfte i Uppsatsen.

Om en annan forskare skulle göra om samma undersökning som jag har gjort är det möjligt att personen får fram andra svar i sina intervjuer, tolkar sina intervjusvar annorlunda genom att använda en annan intervjumetodik, eller påverkar intervjupersonen på ett annat sätt än jag gjort med sin egen subjektiva uppfattning, och således kommer till andra slutsatser. Men om samma forskare skulle gå igenom företagens arkiv på Landsarkivet i Göteborg så finns där samma grundläggande fakta att ta hänsyn till. Där finns samma lista på strejkande vid Jonsereds fabriker, samma närvaroböcker från Göteborgs Remfabrik och ordningsföreskrifter från Götaverken.

Sedan kan en annan forskare tolka dessa fakta på ett annat sätt, eller se dem i ett annat sammanhang, men inte desto mindre finns de där som obestridliga händelser och anteckningar. Och oavsett forskarens egna värderingar så är denna fakta densamma. Babby(2011) menar att undersökningen i det fallet har högre intersubjektivitet.

Jag valde att tidigt börja skriva uppsatsen. Det är ofta att föredra enligt Dewalt et al (2002) av en flera orsaker: författaren har sina upplevelser färskt i minnet, och det är ofta så att författaren därmed tidigt kan identifiera brister i materialet, nya frågeställningar som dyker upp, eller vilka områden som behöver mer empiriskt material. Jag insåg genom mitt besök på Göteborgs Remfabrik att jag behövde vittnesmål från anställda om hur det var att jobba på fabriken, för att kunna svara på min frågeställning. Och jag kom senare att inse att jag behövde besöka Jonsereds fabriker istället för att bara grunda mitt empiriska material på dokument ur Landsarkivet i Göteborg vilket först var min avsikt.

Jag har valt att analysera utifrån ett särskilt mönster. Jag började med varje del för sig. De olika fabrikerna individuellt gentemot Foucaults Panoptikon. Jag tror att jag bättre får fram fabrikernas unicitet och särprägel på det viset, vilket är att föredra vid en jämförelse. I analysens andra del så jämför jag de olika fabrikerna med varandra. Och sedan har jag även infört en tredje del i analyskapitlet med en mer övergripande diskussion.

Jag valde det här upplägget eftersom jag tror att det kommer ge en bättre struktur åt analysen och tillåter mig att fokusera. Jag tror att det blir enklare att följa mitt resonemang utifrån en tydlig struktur där läsaren vet på vilket sätt analysen ska gå till. Det blir även möjligt att för läsaren hoppa över valda delar om läsaren känner ett sådant behov.

Appendix 2 Bakgrundsfördjupning

Michel Foucaults verk: "övervakning och straff: fängelsets födelse" beskriver hur straffet förändras i samhället under industrialismen och det moderna fängelsets framväxt. Ett av de mest centrala och viktigaste passagerna i boken är kapitlet om Panoptikon. (Mathiesen, 1997)

För att ytterligare belysa vikten av Panoptikon som en central del i Foucaults övervakning och straff så påpekar Mathiesen (1997) att den franska ursprungstiteln av övervakning och straff (*Surveiller et punir*) redan i titeln faktiskt antyder panoptism. "Surveiller" betyder övervakning eller att bevaka, och "punir" betyder att bestraffa. (Norstedts stora svensk-franska ordbok) Den engelska översättningen har förvanskats något (*Discipline & Punish*), där man istället insinuerar disciplin.

Guidi (2004) skriver att principen bakom Benhams Panopticon skapade grunden för en slags managementteori som kan appliceras på olika sorters organisationer. Semple (1993) menar vidare att Benthams Panopticon inte ska ses som en förebild eller ett ideal för hur en organisation eller ett samhälle styrs, utan ett organisationsverktyg.

Foucault (2003) skrev själv angående Panopticon i "övervakning och straff":

"Skenbart utgör den bara lösningen av ett tekniskt problem, men bortom den avtecknar sig en hel samhällstyp"

Stanziani (2009) bekräftar att Foucault ska tolkas så:

"According to Foucault, the Panopticon is not just a model for institutions, but something whose principles are those of power in society at large"

Man kan alltså se Panopticon både som ett organisationsverktyg på det sätt som vissa forskare har valt allt tolka Bentham, och som en företeelse som påverkar samhället på det sätt som Foucault menar.

Mathiesen (1997) skriver vidare:

"Foucault wants to say something about a broad historical change of social order. Apparently this is his most essential point... To Foucault, panopticism represents a fundamental movement or transformation from the situation where the many see the few to the situation where the few see the many."

Panoptismen i samhället representerar alltså för Foucault en transformation där ett fåtal ser en större grupp.

McKinley & Starkey (1997) menar dock att det är vissa områden i Foucaults Panopticonidé som har försumrats:

"One arena of control of deviance to which Foucault did not devote much concentrated attention is that of work, but, in some ways work can be recognized as a persistent sub-text, and he clearly had interests in developing this more directly...there are many passing references throughout Foucault's work which suggest that he viewed 'factory' work as a form of incarceration"

Foucault menar alltså själv att fabriksarbete kan vara att likna vid "incarceration", alltså fängslande eller inspärning (*Norstedts stora svensk-engelska ordbok*). Även Stanziani (2009), som har en mer kritisk hållning till Foucault instämmer i bilden av Panopticon som ett redskap för att kontrollera arbete:

"I want to challenge this view by arguing that the Panopticon project actually was a system for controlling wage labor, which drew inspiration from a particular image of Russian serfdom and from the Bentham brothers' experiences in that country."

McKinley & Starkey (1997) skriver vidare:

"Foucault follows with the argument that labour has three functions : the productive, the symbolic and dressage. While the vast bulk of management and organization literature deals with the productive function and there has, latterly, been some interest in the symbolic function, there is very little – either in this literature or in Foucault's work – which focuses on the idea of labour as dressage... Dressage means both discipline and taming."

Vi kan alltså konstatera att det enligt både Foucault och Stanziani (2009) är relevant att använda Benthams Panoptikon för att undersöka fabriksarbete. Enligt McKinley & Starkey (1997) så hade Foucault själv tankar på att utveckla sina teorier för beteendekontroll (däribland Panoptikon) mot arbete, och kanske i synnerhet fabriksarbete, som han betraktade som en slags inspärning.

Vi kan också se att Foucault, enligt McKinley & Starkey (1997) delade in arbete i tre funktioner (ovan). Men att det har gjorts förhållandevis få undersökningar på arbete som "dressage", alltså ur ett kontrollperspektiv.

Jag vill därför mena att det finns ett behov av att undersöka hur kontroll gått till i arbetslivet. Och kanske framförallt i fabriksmiljö som Foucault själv ansåg vara en lämplig miljö för applicera hans teorier och idéer.

Mathiesen (1997) bekräftar behovet av vidare forskning av hur Panoptikonmodellen påverkar samhället i: "Society Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited", och menar att det finns en stor problematik som behöver undersökas mer:

"Taken as a whole, things are much worse than Michel Foucault imagined...in the years to come, much effort and lots of time should therefore be devoted to the search for roads of resistance"

Mathiesen (1997) skriver vidare:

"The concept and the idea of 'Panopticon', which Foucault borrowed from Jeremy Bentham, is among the most important in the book. It is also a concept which strongly needs to be supplemented."

Mathiesen menar att det utöver att undersöka hur Foucaults Panoptikonteori är applicerbar på olika förhållanden, så är det också viktigt att undersöka när den inte är det. Och vad som finns bortom den teoretiska modellen.

Sue Fernie och David Metcalf (1998) som använt Panoptikonmodellen på telefonförsäljningsföretag i storbritannien påpekar också behovet av fortsatt forskning och skriver bland annat:

"Indeed, our chosen occupation – agents in call centres – is one where software manufacturers advertise 'total control made easy' and where Bentham's 1791 Panopticon was truly the vision of the future."

Som läsaren märker så finns det ett starkt forskningsbehov för att undersöka hur Foucaults teorier, framförallt Panoptikonidén, är applicerbara på arbetsmarknaden. Kan man finna likheter med Sue Fernie och David Metcalfs (1998) studie av telefonförsäljningsföretag som visade stora likheter med Foucaults Panoptikon? Och kan man hitta skillnader som Mathiesen (1997) efterlyser, och därmed bidra till att eventuellt bygga ut teorin för att få den att förklara samhället bättre?

Jag har valt att som undersöka fabriker, som Foucault ansåg kunna ha tydliga inslag av kontroll och frihetsberövande.

I mitt fall kommer undersökningen också att ske i en svensk kontext. Närmare bestämt i Göteborgsområdet. Hofstede (1980) menar att det finns stora kulturella skillnader mellan länder och därmed tror jag att undersökningen av västsvenska fabriker kan ge ett vetenskapligt bidrag om hur övervakning gått till ur en svensk kontext.

Jag kommer också att välja fabriker som varit aktiva under 1900-talet. Foucault talar om en successiv förändring av övervakning Mathiesen (1997) och det är därför jag valt olika fabriker under 1900-talet, som haft sin storhetstid under olika perioder, för att se om jag kan fånga några avgörande skillnader, även om arbetet i sig inte är en kronologisk studie.

Referenslista

Otryckta källor

Internet

Internet 1: <http://sverigesradio.se/sida/ljud/2055213>

Internet 2: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/375259.stm>

Internet 3: <http://www.expressen.se/nyheter/forskaren-bjod-pa-giftigt-kaffe/>

Internet 4: <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=21812&ptid=0>

Muntliga

Informant 1: Katrin Bjerrome, Guide på Göteborgs Remfabrik och medförfattare till boken "Röster från Remfabriken". Besök: 16/4 2012.

Informant 2: Kenneth Herpel: Arbetare vid Jonsereds fabriker mellan 1953 - 1983

Informant 3: Clarie Herpel: Dotter till arbetare vid Jonsereds fabriker. Har växt upp i arbetarbostad i Jonsered, i anslutning till fabriken och själv arbetat en tid vid fabriken

TV

(TV1) Americas hardest prisons: Serie 4, Episod 1: Surviving Stateville, National Geographic Channel.

Göteborgs Landsarkiv (GLA)

GLA/C0183 F1:1-5 Göteborgs Remfabrik AB:s arkiv, Personalhandlingar

GLA/C0118 F4:1 Jonsereds Fabriker AB, personalhandlingar

GLA/C0118 F4:5 Jonsereds Fabriker AB, personalhandlingar

GLA/C0168:3 2: 1-47 Götaverken direktionens arkiv, Direktör Sven Fribergs Handlingar

Tryckta källor

Böcker

Andersson, B(1996), Göteborgs historia Från fästningsstad till handelsstad 1619-1820, Göteborg: Nerenius & Santérus förlag.

Andersson, Ingemar & Sjölin, Mats (red.) (1990). *Ackordsliv: [Göteborgsvarven i efterkrigets samhälle]*. [Göteborg]: [Göteborgs museer]

Babby, E (2011) *The Practice of Social Research*. Wadsworth Publishing, Belmont USA

Bjerrome, Katrin & Sjölin, Mats (red.) (2003). *Röster från Remfabriken*. Göteborg: Lindelöw

Bryman, A & Bell, E (2005), *Företagsekonomiska forskningsmetoder*, Malmö: Liber AB

Gillham, Bill (2000). *The research interview*. New York: Continuum

DeWalt, K. M. and B. R. DeWalt (2002). *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*, AltaMira Press.

Fontana, Andrea & Prokos, Anastasia H. (2007). *The interview: from formal to postmodern*. Walnut Creek, Calif.: Left Coast Press

Foucault, Michel (2003). *Övervakning och straff: fängelsets födelse*. 4., översedda uppl. Lund: Arkiv

Justus, D (2011) *Fifteen Minutes of Terror: Massacre at the Edmond Oklahoma Post Office*, Bloomington: IUiverse

Norstedts stora svensk-engelska ordbok = Norstedts comprehensive Swedish-English dictionary. 3., [utök.] uppl. (2000). Stockholm: Norstedts ordbok

Norstedts stora svensk-franska ordbok: Le grand dictionnaire suédois-français de Norstedts. 1. uppl. (1998). Stockholm: Norstedt

Persson Bertheaud, Kerstin, Sandberg, Lennart & Bosdotter, Kjersti (red.) (2005). *Kvinna på varvet*. Göteborg: Varvshistoriska föreningen

Riche, P. L. and K. Tanner (1998). *Observation and Its Application to Social Work: Rather Like Breathing*, Jessica Kingsley Publishers.

Wärneryd, B. (1986), *Att fråga – Om frågekonstruktion vid intervjuundersökningar och postenkäter*, Stockholm: Statistiska Centralbyrån

Åkesson, Berit (1975). *Kring Manereds gap: en bok om Jonsered*. Partille: Partille kommuns kulturnämnd

Vetenskapliga Artiklar

Fernie, S & Metcalf, D (1998) (Not) Hanging on the Telephone: Payment Systems in the New Sweatshops, Centre for Economic Performance.

Hofstede, G (1980), Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad? *Organizational Dynamics*, 9 (1), s. 42-63

Guidi, M (2004) My Own Utopia. The economics of Bentham's Panopticon, *European Journal of the History of Economic Thought*. 11:3 405–431

Mathiesen, T (1997) The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited, *Theoretical Criminology*, vol 1(2) 215-324

McKinley, A & Starkey K (1997) Foucault, Management and Organization Theory: From Panopticon to Technologies of Self. London. Sage Publications

Stanziani, A (2009) The Traveling Panopticon: Labor Institutions and Labor Practices in Russia and Britain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Comparative Studies in Society and History* 2009;51(4):715–741.

Steadman, P (2007), The Contradictions of Jeremy Bentham's Panopticon Penitentiary. *Journal of Bentham Studies*, vol.9.

Semple, J. (1993). *Bentham's Prison. A Study of the Panopticon Penitentiary*. Oxford: Clarendon Press.